

୧୧୫୦୭

ବେଦସ୍ତୁତି:

ଶ୍ରୀମତୀ

ଅନୁବାଦ:—

ମ. ଗ. ଶାସ୍ତ୍ରୀ.

ସ୍ତବ:—ଗୋବିନ୍ଦେ ଶଶିବାସ ନାମକ.

ପ୍ରକାଶକ:—ବିନୟନୀ ଆସ୍ତ୍ରାଲ ଶାସ୍ତ୍ରୀଆ,

ଭୁବନେଶ୍ୱର:—ଶ୍ରୀ ଆନାବିଶ ଆସ୍ତ୍ରାଲ.

ପ୍ରତିଷ୍ଠାପକ:—

ଅନୁବାଦୀ ବାଲ୍ୟ, ବାଲ୍ୟାଳା ପାଠ, ଶୁଭ.

ମାତ୍ର

ମୂଲ୍ୟ

୧୦୦.

୦-୧୦-୦.

॥ શ્રુતિગીતાપરિચય: ॥

શ્રીમદ્ભગવતના કથકને કલેશદાયિની પરન્તુ વસ્તુત્વ, સર્વકલેશર:પિણી શ્રુતિગીતા વા વેદસ્તુતિ શ્રીમદ્ભગવતશાસ્ત્રનું પરમ ભૂતપદ છે. નિરોધવીલાદ્ધ ધર્મિરવરૂપના થયેનું અત્ર પ્રતિપાદન છે આ અધ્યાયનાં શ્રીસુભોધિનીજીની સમાપ્તિનન્તર જ દશરત્કન્ધની અવશિષ્ટા અધ્યાયત્રયીનાં શ્રીસુભોધિનીજી સમાપ્તિને સુકિતવીલાપ્રતિપાદક એકાદશમાં પ્રવેશીને તત્ર આવશ્યક ચતુ:પગથ અધ્યાયનાં શ્રીસુભોધિનીજી સિદ્ધ કરીને સત્વર-એકાદ જ વર્ષના અભ્યન્તર-જ શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરે પુષ્ટિસામર્થ્યવ્યસનદશાસરક સન્ધ્યાસને પરિચ્છ કરી લીધો, તેથી આ અધ્યાયનાં શ્રીસુભોધિનીજીમાં અનિત્રમાં અનિત્ર નિજ વિનિશ્ચયનો સર્જક કર્યો છે એમ કોઇ પણ વાચકને સિદ્ધાન્તની અને ભાષાની અદિતીયા પ્રાદિથી પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરેજીએ શ્રુતિસમન્વયવિધયક નિતાન્ત પરિપક્વ પુષ્ટિવિશ્વત્તા કોઇ પણ પ્રામણિક જિજ્ઞાસુને અત્ર બહુ જ જ્ઞાતવ્ય મનવ્ય નિદિગ્ધાસિતવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; સમસ્ત નિમમને અદાવિંશતિ પૃથમાં વ્યસ્ત કરીને પ્રતિપૃથનું રામન્વયવારસ્ય પ્રતિજ્ઞાકતા વ્યાખ્યાનના અન્તમાં એટલું તો નિશદ કદ્યું છે કે તેથી પૃથક સૂચિકાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, તથાપિ શ્રુતિસમન્વયના તે સ્વાસ્થ્યનું પણ સ્પષ્ટતમ કથન તત્ત્વજ્ઞોક્ત્યાપ્ચાનનું સમાપ્તિમાં કારિકાવરૂપ પણ કરીને શ્રીમદ્વાચાર્યરણે નિજ અનુચ્છાદમાત્રે જ સાક્ષાત્કાર સદાયકને કરાવ્યો છે.

સૂક્ષ્મદીકાના અનુવાદમાં મેં વિભાગત્રય કરાયા છે, પ્રથમ વિભાગમાં શ્લોકનો અદ્વારાર્થ છે, દ્વિતીયમાં કારિકાનો અદ્વારાર્થ છે, અને તૃતીયમાં શ્રીસુભોધિનીજીમાંથી પણ પાકલ કલ્પના નિવેશ કરીને સૂક્ષ્મદીકાને પણ અસકલ્પ કરવાનો મારો અનિત્ર પ્રયાસ છે, આ અધ્યાયનાં શ્રીસુભોધિનીજીના અભ્યાસકને આ પ્રયાસ સોપાન થઈ પડશે. સમાહતના અત્વર કથનમાં પણ સદાયક થઈ પડે એ સદુદ્દેશથી અનુવાદવિભાગમાં પ્રથમ મૂલ શ્લોકનું મુદ્દલ્ય કરીને અપસ્તાનું કારિકાનો પણ ઉપન્વાસ કર્યો છે, અને તેથી કારિકાપરિ દૃષ્ટિપાતમાત્ર થતા જ મૂલ શ્લોકનો સ્વપીત આશય સ્મરણમાં આવી જતાં દુત્તમ કથનમાં પણ કાલવિલગ્નની ભીતિને અવકાશ ન રહેતાં આનન્દનસમક્ષ આ અધ્યાયને યાવન્મકથ ન્યાય અર્પી શકતાં કથકાપરિ આશ્લેષનાં પણ પરિહાર મુશક ધર્મ રહેશે.

બ્યારે હું વડોદરા કોલેજમાં અધ્યાયન કરતો હતો ત્યારે મહેતા પોલમાં શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં કીર્તન કરતા નટપુરસ્ય કેશવલાલભાઈનો મને સમાગન થયો સુગ્રીથી પીડિત આ ગુણી હરીરે અતિકૃશ હતા, તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીય સર્જથી સુપુષ્ટ થઈ જતા, અને વે. શા. સ. બદરીનાથ-શાસ્ત્રીજીના ચૂકની પશ્ચિતના જ અપરાન્તમાં વસતા શ્રીગોવંદાચાર્યજી વેદરાજના શુદ્ધમાં સનિરવિવારે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના ભાષ્યાદિ અન્થો હું વાચ્યો તે મહાદ્વમારે સાચક આ કેશવલાલભાઈ નિયત ઉપરિચિત થતા, મારા મગ્ગવેદપાઠના સ્વરથી સુપ્રસવ આ કીર્તનકારનો અને કીર્તન અધ્યાપવાનો મનોરથ સફલ થઈ શક્યો નહિ, કારણ કે કોલેજહોસ્ટેલમાંથી મારા ગુરુ શ્રીલાલજીરાયજીના મંદિરમાં-ત્ર સમ્પતિ પરગૃહમુખ્યનિષિ શ્રીકલ્યાણરાયજી વિરાગે છે તત્ર-પ્રતિદિન કર્મનાર્થ જ ગત્યાગતિમાં મારો એક યામ સુખતીત થઈ જતો. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં ઉચિત સત્કારના પણ અત્યંતથી વિરક્ત કેશવલાલભાઈએ જીવનના ઉત્તર ભાગમાં તો નવી પોલમાં રિચત મંદિરમાં કીર્તનની સેવા કરીને દેહકાપણ કર્યું. જેમ જેમ કેશવલાલભાઈ સાચે મારો પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ વિચાસની પણ વૃદ્ધિ જ થઈ, અને તેથી આ બાવાજીએ મને શ્રીશૃંગૌરસમ્પાદનાં અને વેદસ્તુતિની

૧. આ વૈદ્યને પદ્મવરચામાં જ સુરતવાલા શીગરધરજીએ યજ્ઞસમ્પન્નમગનનું દાન કર્યું હતું.

૨. વેદરાજ બાલકૃષ્ણ શ્રીગોવંદ, કીર્તનીનાથજી કેશવલાલભાઈ. શ્રીદાદજીના જોડા મુખ્યાલ મહાપ્રતિ-રામભાઈ સાચારા, સુગ્રીધર સમાધાનીજી મોઢે, ચીમનલાલભાઈ જાપાનાલા. અને કેશવલાલભાઈ ગોળવાલા-આ વડક આ મહાદેવીમાં અગ્રગૃહ હતું, જેમાંની અનિત્ર દુધી જ સરપ્રત વધમાન છે. શેઠ સામલ બહેચરવાલા ચીમનલાલભાઈ સાચે મારો સમ્પન્ન ૧૮૬૭માં જ થયો.

विषय ४६८९३

મુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[મુજરાતી કોપીરાક્તિત્ર વિભાગ]

અનુક્રમક ૧૨૫૦૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ વાટર-ગુઠિ

अध्यापक विद्यापीठ
अहमदाबाद
अध्यापक डॉ. पी. रा. रं. अं. अ. श्रीकृष्णाय नमः ॥

533
22409

Received on 2-11-25
Huzar Deputy Collector,

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितसूक्ष्मटीकासहिता ॥

॥ वेदस्तुतिः ॥

श्रुतय ऊचुः ॥

जय जय जह्नजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
कचिदजयात्मना च चरतोनुचरेन्निगमः ॥ १ ॥

श्रुतय ऊचुः जय जय जह्नजामिति । हे अभित न केनापि जित । त्वं जय
जय सर्वोत्कर्षेण विराजमानो भव । अथ च अज्ञां निद्रां जहि त्यज । अथवा अग-
जगदोकसां जीवानां अज्ञां मायां जहि । कथम्भूताम् 'दोषगृभीतगुणां अग-
जगदोकसाम् । जीवानां स्वरूपाज्ञानार्थं गृभीता गुणा सत्त्वरजस्तमोरूपा यया ताम् ।
कथम्भूतस्त्वम् । यत् यस्मात्कारणास्वभावात्मनैव स्वरूपेणैव समवरुद्धा अन्तर्निहिता
समस्ता भगा ऐश्वर्यादयो येनैतादृशोसि । अगजगदोकसां हे अखिलशक्त्यवबोधक
स्थावरजङ्गमजीवानां अखिलातीन्द्रियाणि तेषां शक्त्यवबोधक शक्तिरक्षाशकैत्यर्थः ।
आत्मना चरतः स्वरूपेणैव कीदृशस्ते तव निगमो जस्मल्लभः अनुचेत् सेवतं
करोतीत्यर्थः । कथम्भूतस्य ते । कचिदजया च चरतः ॥ १ ॥

इह वेदस्तुता 'वज्रानुकङ्कहाये'तिच्छन्दोद्ध्ये लक्षिताया गायामन्त्रार्पूर्वमवितर्था नृभा
नञौ जलौगिति पिङ्गलच्छन्दस्सूत्रलक्षितमवितर्था छन्दः । कुत्तरस्य 'ये' यदि भवते नञौ
भजजला गुह मर्कटकमिति लक्षितममर्कटकस्येतदेव । तथा हि 'यदि नगणजगमो भगमो
जगणद्वय लघुगुण च तद्वृत्तममर्कटकजगमावितर्गभियान्येन समचतुष्टय भवेति'ति आश-
यवत्तदशमस्कन्धे वेदस्तुतिरिति आशयदीपिकाकारो जनार्दनः । छन्दोमञ्जरीकारगङ्गादामस्तेन-
स्वैव नामान्तरं नर्दटकमाह 'यदि भवतो नञौ भजजला गुह नर्दटकमिति ॥

बृहदुपलब्धमेतदवयवशेषतया

यत् उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाविकृतात् ।

अतः ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं

कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥२॥

बृहदुपलब्धमेतदिति । अवशेषतयोपलब्धं समधिगतं तत्तत्तत्तत् जगत् ऋषयो
ब्रह्मविदो वेदाश्च बृहदित्येवावयवन्ति अक्षरब्रह्मत्वेन जानन्तीत्यर्थः । यतो ब्रह्मणः सकाशा-
त् सा दुदयास्तमयौ जगत् उत्पत्तिप्रलयौ भवतः । तत्र दृष्टान्तः विकृतेर्मृदिवाविकृतात् ।
घटसरावादेर्यदा सम्भवः प्रलयश्च तदाविकृताद्धेतोर्मृदेवावशिष्यते । अवशेषतया तिष्ठ-
तीत्यर्थः । अतः कारणादृषयो वेदद्रष्टारो वेदा वा मनोवचनाचरितं यत्तद्विधिन्मनसा
विचार्य यत्किञ्चिद्वाचान्धं तत्तत्त्वं स्वसृष्टवद्दधुरवधारयन्तीत्यर्थः । यथा नृणां भुवि
दत्तपदानि अथवा अन्यथा कथं भवन्ति ? न भवन्तीत्यर्थः । भूमिवेव पतन्ति ॥२॥

इति तव सूरयस्त्वधिपतेखिललोकमल-

क्षपणकथामृताब्धिभवगाह्य तपांसि जहुः ।

किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः

परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥

इति तवेति । हे अधिपते । इति एवं निश्चित्य सूरयः तव अखिललोकमल-
क्षपणकथामृताब्धिभवगाह्य तपांसि साधनकेशान् जहुः । हे परम । यं भवन्ननुखानुपप-
पदं तव चरगारविन्दं भजन्ति ते पुनः किमुत ? कथमृताब्धे ? स्वधामविधुताशय
कालगुणाः स्वस्य धाम स्फूर्तिस्तेनैव विधुता दूरीकृता आशयगुणाः कामादयः
कालगुणा जरादयो वैले ॥ ३ ॥

इतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेनुविधा

महदहमादयोण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।

पुरुषत्रिधोन्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु यः

सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥४॥

हतय इवेति । यदि ये जीवास्तेनुविधास्त्वदनुविधास्त्वत्सेवायां सन्मुक्तास्तदा त
 ण्मुभूतः सफलप्राणाः । अन्यथा हतय इव भस्मा इव भ्रसन्ति परोपद्रवः र्थमेव जीव-
 त्यर्थः । यदनुग्रहतो महद्ब्रह्मादयो ब्रह्माण्डमसृजन् । असमयादिषु यश्चरमः अन्त्य
 ॥नन्दमयः सः अत्र वेहेषु पुरुषविधः अन्वयश्च । सत्सतः परं कार्यकारणतः परं
 यस्त्वमेव । अथ यदेषु कार्यकारणत्वं कसर्ववस्तु च अद्वैतं कर्तुं सत्यं तत्त्वमेवेत्यर्थः ॥४॥

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः

परिसरपद्मार्तिं हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं

पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥५॥

उदरमुपासते य इति । ये ऋषिवर्त्मसु वेदोक्तमार्गेषु उदरं कर्म उपासते ते
 कूर्पदृशः रजोपिहितदृष्टयः । ये दहरं हृदयमुपासते ते आरुणयः अरुणवंशजा अरु-
 प्रकाशपुक्ताः । कथम्भूतं हृदयम् ? परिसरपद्मार्तिं परितः सरन्तीति परिसरा नाड्य-
 स्तासां पद्मार्तिमार्गो यत्र । हे अनन्त । परमं तव धाम । अतस्त्रैलोक्यात्कालादपि शिर
 ऊर्द्धमेवोदगात् । यत् समेत्य यद्भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिन इह संसारे कृतान्तमुखे
 न पतन्ति ॥५॥

स्वकृतविचित्रयोनियु विशन्निव हेतुतया

तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।

अथ वितथाः स्वमूर्ध्ववितथं तव धाम समं

विरजधियोन्वयन्त्यामिविपण्यव एकरसम् ॥६॥

स्वकृतविचित्रयोनिरिति । स्वेनैव कृतानु देवमनुष्यादिशरीरेष्वनुरूपविचित्रयो-
 नेषु हेतुतया कारणरूपतया तत्र स्थितस्त्वं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव तरतमतः देवति-
 मनुष्यादिभावेन राजादिभावेन च चकास्ति दीप्यसे । अत्र दृष्टान्तः । अनलोभित-
 । यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते
 या भगवानपि स्वकृतानुकृतिः स्वकृतमनुकरोति । अथ वितथामु मिथ्याभूतास्वमूर्ध्व
 योनियु तवावितथं सत्यं धाम विरजधियोन्वयन्ति जानन्तीत्यर्थः । कथम्भूतं धाम?

समं एकरसं च । कथम्भूता विरजधियः ? अभिविपण्यवः अभिनः सर्वत इह लो-
परलोके च विशेषेण गताः पुण्यवो व्यवहारा येषां ते ॥६॥

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं

तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोऽशकृतम् ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं

भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥७॥

स्वकृतपुरेष्विति । भवत्कृतेषु पुरेषु देवतिथ्यनुष्यादिगिरेष्वखिलशक्तिधृतस्त्व-
पुरुषं जीवं अंशकृतं अंगेन कृतं स्वदेशं ये वदन्ति । कथम्भूतम् ? अबहिरन्तरसंवरणम् ।
न विद्यते बाह्याभ्यन्तरभेदेन संवरणं आवरणं यस्य तत् । इति नृगतिं विविच्य एव-
म्प्रकारेण जीवगतिं ज्ञात्वा कवयो निपुणा भवतोऽङ्घ्रिं चरणमभवं जन्मादिनिरर्तकमुपासते ।
कथम्भूतं ? निगमावपनं निगमा वेदा आत्मन्तादुप्यन्तोर्मस्तत् । यथा सकलवै-
जानावावपनस्थानं क्षेत्रं तथा सकलवेदोक्तकर्मफलता सकलवैश्वदेवार्थः । कथम्भूताः
कवयः ? भुवि विश्वसिताः भूमावेव भगवति विधासं कुर्वन्तः ॥७॥

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्तनो-

श्ररितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणः ।

न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥८॥

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति । दुःस्वेनाप्यवगमो गतो ज्ञानं यस्य स आत्म
केनापि ज्ञातुमशक्यस्तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं तस्य निगमाय ज्ञानाय आत्तनोः स्वीकृत
देहस्य तत्र चरित्ररूपो यो महामृतसमुद्रस्तत्र परिवर्तो बहुबालोडनं तदर्थं परिश्रममा-
परितः श्रमो येषां ते हे ईश्वर एतादृशाः केचिद्विरळा भक्ता अपवर्गमपि मोक्षसुखमपि
न परिलषन्ति न बाञ्छन्तीत्यर्थः । कथम्भूता भक्ताः ? ते तव चरणसरोजैकाग्र्या
हंसास्तेषां कुर्वन् ममूहन्तस्तत्त्वार्थं विमृष्टं गृहं यैस्ते ॥८॥

त्वदनुपथं कुलायामिदमात्मसुहृत्प्रियव-

ञ्जरति नथोन्मुखे त्वयि हिने प्रिय आत्मनि च ।

न बत रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥९॥

त्वदनुपयपिति । कुलायः पक्षिणां नीडं तथा जीवस्य नीडं शरीरमिदं कुलायं
नीडरूपं शरीरं त्वदनुपयं त्वदनुगुणसेवकत्वं आत्मवरमुद्दत्तप्रियवच्चरति जीवस्य
हितमेव करोति । तथा उन्मुखे त्वयि स्वसेवार्थं ब्राह्मणादिदेहदातेन सम्मुखे त्वयि
सति अथ च प्रिये आत्मनि आत्मरूपे च न रमन्ति असदुपासनया बुद्धेर्वतोपास-
नया इन्द्रियाणां वोपासनया ये यदनुशयाः सन्तः यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशयोन्तःकरणं
येषां ते आत्महनः आत्मघातिनः । अहो आश्चर्यं । वतेति खेदे । सकलेन्द्रियसामर्थ्य-
युक्तं भगवद्वैदिकधर्मोपयिकं सर्वानुगुणं शरीरं प्राप्य अथ च सर्वात्मनोन्मुखे त्वयि न
रमन्ति सेवायासक्तिं न कुर्वन्ति ते कुशरीरभृतः कुशरीरं भोक्षानुपयोगि मुहुर्मुहुर्जन्म-
मरणस्वभावरूपं भूत्वा वर्तमाना उरुभये महद्भययुक्ते संसारे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥९॥

निभृतमरुन्मनोक्षद्वययोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् ।

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो

वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥१०॥

निभृतेति । मुनयो यद्भगवत्स्वरूपं हृदि मानसपूजादिना उपासते तदेव भग-
वत्स्वरूपं तदरयोपि शिशुपालादयोपि स्मरणाद्ययुः । कथम्भूता मुनयः ? निभृतमरुन्म-
नोक्षद्वययोगयुजः नितरां भृतो मरुद्वायुर्मन अङ्गाणि इन्द्रियाणि च तैः कृत्वा ये दृढं
योगं युज्यते । अथ च स्त्रियः गोप्योपि तदेव भगवत्स्वरूपं ययुः । कथम्भूताः स्त्रियः ?
उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगेन्द्रस्य शेषस्य भोगः काय इव यो बाहुदण्डस्तत्र
विषक्ता धीर्यासां तादृश्यः । वयञ्च श्रुतयः सर्वादरणीयास्तदेव प्राप्ताः । एवं स्त्रियः
पुरुषाश्च सर्वे एव ते तव समाः । यतो भवान् समहृक् सर्वानेव स्वकीयान् सप्तत्वेन
मन्यते । कथम्भूताः सर्वे ? अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्तीति तथा ॥१०॥

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोग्रस्रं

यत्त उदगादपिर्यमनु देवगणा उभये ।

तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः

किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥

क इहेति । इह संसारे षतेति खेदे । अग्रसरं सर्वप्राणिनां पूर्वमेव सिद्धं त्वां नु इति वितर्के अत्ररजन्मलघः पश्चाजन्मलघौ यस्य तादृशः को वेद जानाति ? न कोपीत्यर्थः । यतः सकाशादपिर्वशा उद्गतात् उत्पत्तौ जात इत्यर्थः । यमनु ब्रह्माणमनु पश्चात् ब्रह्मैवे देवगणा उत्पन्नाः । यर्हि भगवान् सर्वमवकृष्य शयीत शयनं करोति तर्हि न सत् कार्यं न चासत् कारणं न च उभयं मनः कालजवः कालवेगोपि न । न वा तत्र तस्मिन्समये किमपि शास्त्रं वेदपुराणादि ॥ ११ ॥

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां

विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।

त्रिगुणमयःपुमानितिभिदा यदबोधकृता

त्वयि न ततः परत्र स भवेदबोधरसे ॥ १२ ॥

जनिमसत इति । नैयायिकाः असतो षटादेर्जनौ उत्पत्तिं वैशेषिकादयस्तु स । आत्मनो मृतिं भरणं चाहुः तथा मीमांसकादयः आत्मनि भिदां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति अन्ये पुनः साङ्ख्यैकदेशिनो योगिनश्च विपणं कृतं कर्मफलं सत्यं मन्यन्ते ते सर्वे आरुपितैः आरोपितैः अमैः कृत्रया स्मरन्ति निरूपयन्ति अथ च शिष्येभ्य उपदिशन्ति । त्रिगुणमयःपुमानितिभिदा भेदो यत् यस्मात् अवोबहुता अज्ञानकृता भगवत्स्वरूपा-ज्ञानादेव जायते । तदेवाह ततः परत्रेति । त्रिगुणरूपात् परे स्वयि अबोधरसे ज्ञानैकधने स न भवेत् अवोबो न भवेत् ॥ १२ ॥

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभाव्यसदामनुजात

सदमिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ।

न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया

स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् ॥ १३ ॥

सदिव मन इति । आमनुजातं ब्रह्मवृणस्त्वमारभ्य मनुष्यपयन्तात् असम्पन्नस्त्राय रादिव विभावति । कथमुतं मनः ? त्रिवृत् गुणत्रयबोद्धितम् । आत्मविदो ज्ञानिन इदं

जगत् अक्षेपं सम्पूर्णं आत्मतया ब्रह्मतया सद्भिर्मुञ्चन्ति सर्वं ब्रह्मेति जानन्ति । यथा कनकार्थिनो वणिजः कनकात्मतया कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति तथा स्वकृतं भगवता कृतं अनुप्रविष्टं सर्वानन्तरं भगवतोनुपवेशो यस्मिन्स्थाविधमिदं जगत् ब्रह्मतयात्मविद्धिरवसितं निर्धारितमित्यर्थः ॥१३॥

तत्र परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया

त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।

परिवयसे पशूनिव गिरा विदुधानपि तां-

स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ १४ ॥

तत्र परि ये चरन्तीति । ये तत्र त्वां अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलसत्त्वेषु प्राणिमात्रेषु निकेतं स्थानं यस्य सः । तस्य भावस्तत्ता । तथा परिचरन्ति सेवां कुर्वन्ति उत त एव निर्ऋतेर्यत्योः शिरः अवगणय्य अवगणनां कृत्वा पदाक्रमन्ति तान् मसिद्धान् मृत्योरपि उत्कृष्टान् विदुधानपि त्वं पशूनिव गिरा वाचा परिवयसे ब्रह्मासि । त्वयि कृतसौहृदास्ते खलु निश्चयेन पुनन्ति अर्थाज्जगत् पुनन्तीत्यर्थः । न ये विमुखाः न तु तपस्विनो वा धार्मिका यतस्त्वयि विमुखाः ॥ १४ ॥

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-

स्त्व बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषाः ।

वर्षभुजोखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो

विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥

त्वमकरण इति । त्वमकरण करणमिन्द्रियं तद्रहितः । पुनः स्वराट् स्वेनैव रूपेण राजत इति तथा । अथ च अखिलकारकशक्तिधरः सकलक्रियाकलापानां शक्तिं सामर्थ्यं धरतीति तथा । अतोनिमिषा देवा अजया मायया तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति च भगवते बलिं दत्त्वा तच्छेषं स्वयं गृह्णन्ति यथा अखिलक्षितिपतेः सार्वभौमस्य राज्ञो वर्षभुजो नववर्षाधिपतयः खण्डमण्डलपतयो बलिं करं वहन्ति । किञ्च ये तु विश्वसृजो यत्र यस्मिन्कार्ये स्वयाधिकृताः स्थापिता भवतस्त्वपचकिताः भीताः सन्तस्तद्विदधति तत्तत्कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥ १६ ॥

स्थिरचरजातय इति । हे ततो विमुक्त मायासम्बन्धरहित । यदि पश्य तव
उदीक्षया उद्गतेच्छया विहरो विहारः क्रीडा तदा स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमभेदाः
स्युः स्वयमेवोत्पद्यन्ते । कथम्भूताः ? अजयोत्थनिमित्तयुजः अजया प्रकृत्या उत्थिता
सत्त्वस्तयैवोत्थितं निमित्तं कर्माणि युज्यत इति तथा । न हि परमस्य अक्षरादपि
अप्रेक्षितस्य तव परश्चापरश्च कश्चिद् भवेत् वियत इवाकाशस्येव । कथम्भूतस्य ?
अपदस्य स्थानरहितस्य । अथ च शून्यतुलां शून्यसमतां दधतः ॥ १६ ॥

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेतिनियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवेत्
सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥

अपरिमिता इति । अपरिमिताः असङ्ख्याता ध्रुवाः नित्याः तनुभृतो जीवाः हे
ध्रुव यदि सर्वगताः व्यापका भवेयुः न तर्हि शास्यतेतिहृत्वा त्वया नियमो नियमनश्च न
सिध्येदित्यर्थः । जीवस्याव्यापकत्वे नियम्यनिग्रामकभावो भवेदित्यर्थः । नेतरथा जीवस्य
व्यापकत्वे भगवतोऽणुत्वे नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । अजनि च यन्मय-
मिति । च पुनर्यन्मयं ब्रह्ममयं ब्रह्मात्मकमजनि जीवाख्यजातं तद्विद्युत्पन्नं ब्रह्मात्मकत्व-
मपरिपश्य भगवत्स्वरूपं निषन्तु जीवस्य नियामकं भवेदित्यर्थः । समे सर्वे समं प्रमे-
त्येवमनुजानतां ज्ञानिनाम्मतं दुष्टतया यद्यस्मात् अप्रतं अननु गतं न सम्मतमित्यर्थः । ॥ १७ ॥

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-
रुमययुजा भवन्त्यनुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परस्य
सस्ति इवार्णवे मधुनि लिख्युरशेषरसाः ॥ १८ ॥

न घटत ऊद्भव इति । अजयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भव उत्पत्तिः न घटत इति उभयपुत्रा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन असृष्टतो जीवा भवन्ति यथा जलवायुसंयोगेन बुद्बुदा भवन्ति तद्वत्, यतः सर्वकारणं त्वमेव ततः कारणात् त्वयि त इमे जीवाः परस्य तव विविधनामगुणैस्तह निहित्युः निखीना भवन्ति अर्गवे सारित इव । अथ च मधुति अशेषरसा यथा लीना भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥१८॥

नृषु तव मायया भ्रमममीश्वरगत्य भृशं

त्वयि सुधियोभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।

कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद् भ्रुकुटिः

सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥

नृषु तवेति । सुधियः अमीषु तव मायया भ्रमं दुःखरूपकालादिभ्रमं अवगम्य ज्ञात्वा अभवे त्वयि भावं दधति । कथम्भूतं भावम् ? अनुप्रभवम् । तेषां भवभयं संसारभयं कथमनुवर्ततां कथम्भवेदित्यर्थः । कथम्भूतः कालः ? त्रिणेमिः शीततपवर्षरूपाल्पयो नेमयो यस्य सः ॥१९॥

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं

य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायस्त्रिदः ।

व्यसनशतान्विता समवहाय गुरोश्चरणं

वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥२०॥

विजितहृषीकवायुभिरिति । विशेषेण जितानि स्वाधीनोक्तानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैस्तैरपि अदान्तमनस्तुरगमतिशोर्कं ये संसारिणः स्येनैव यन्तुं निग्रहीतुं यतन्ति यत्नं कुर्वन्ति ते उपायस्त्रिदः साधनेष्वेव क्लेशं प्राप्नुवन्त इह संसारे सन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे अज किं कृत्वा क्लेशं प्राप्नुवन्ति ? व्यसनशतान्विताः सन्तो गुरोश्चरणं समवहाय । कस्मिन् कं इव ? अकृतकर्णधरा वणिजो जलधाविब ॥२०॥

स्वजनसुतात्मदारघनधामधरासुरथै-

स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।

इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां

सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥२१॥

स्वजनमृतेति । अथतः त्वदाश्रयं कुर्वतः पुरुषस्य सर्वरसे आत्मनि आत्मत्वेन स्फुरिते स्वयि सति नृणां स्वजनादिभिः किम् ? न किमपीत्थर्थः । असुखन्देन प्राणाः । इति सत् एवम्प्रकारकं परमार्थवस्तु तदजानतां इह संसारे नु इति वितर्के कः सुखयति सुखं ददाति ? न कोपीत्यर्थः । कथम्भूतानाम् ? अजानतां रतये ग्राम्यसुखाय मिथुनतो मिथुनीभूय चरताम् । कथम्भूते संसारे ? स्वविहते । स्वत एव विशेषेण हने पतितगृह इव विक्षीर्णे तत्रापि सुष्ठु निरस्ता भगा ऐश्वर्यादयो यस्मिन्नेतादृशे ॥२१॥

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदृशान्युषयो विमदा-

न्न उत भवत्पदाम्बुजहृदोघभिदङ्घ्रिजलाः ।

दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखं

न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥२२॥

भुवि पुरुपुण्यतीर्थेति । ये विमदा ऋषयो भुवि पुरुणि बहूनि पुण्यतीर्थानि गङ्गाकुशकेत्रादीनि अथ च तीर्थानां गुरूणां गृहाणि ये सेवन्ते । कथम्भूताः ? अघाभि-
दङ्घ्रिजलाः । अथ पापं भिनत्ति विदारयतीत्यपघभिद् एतादृशं अङ्गद्वयोर्मलं येषां ते तथा । अथ च ते पुनर्भवत्पदाम्बुजहृदः भवत्परणारविन्दं हृदि येषां ते ये निरयसुखे आत्मनि स्वयि सकृन्मनो दधति ते पुनः पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं विवेकादिकं हरन्ति एतादृशं आवसथान् गृहान् न उपासते ॥२२॥

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं

व्यभिचरति क्वच क्व न मृषा न तथोभययुक् ।

व्यवहृतये विकल्प इषितोन्धपरम्परया

अमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥२३॥

सत इदमुत्थितमिति । सतः ब्रह्मणः सकाशादिदमुत्थितं उत्पन्नं जगत् सद्भवति ब्रह्म भवति इति चेन्न । नु इति वितर्के । तर्केण युक्त्या हतं नाधितम् । सत उत्थितं सदिति-

पक्षः कश्चिद् व्यभिचरति यथाङ्गनाम्नो रात्रिः सकाशाद्वेनः । शुक्तिकायां रजस्तं क्वचिन्मृषा भवति न तथोभयपक्षे सदसदात्मकं जगत् तथा व्यभिचारादिदोषमस्तं न भवति । व्यवहृतये व्यवहाराय अन्धपरम्परया विकल्प इषितः इष्टः । ते तव भारती वेदस्या वाणी उरुवृत्तिभिः रुद्धिलक्षणादिवृत्तिभिः लक्ष्यपरान् कर्मपरायणान् अमयति ॥२३॥

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-

दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।

अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-

र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्यबुधाः ॥२४॥

न यदिदमिति । यत् यस्मादिदं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस अतो निधनात् अनु प्रलयानन्तरम् न भविष्यति किन्तु एकरसे त्वयि अन्तरा मध्ये अनुमितं अनु-मित्या सिद्धं मृषा विभाति अतो द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणानां गवादीनां वा जातिर्गोत्वादिस्तस्या विकल्पा अवान्तरभेदा स्तएव उपमाने मार्गास्तेर्यथा गोसदृशो गवयस्तथा ब्रह्मसदृशजगत् न तु ब्रह्मरूपमित्यर्थः । एतादृशं वितथमनोविलासं असम्प-नोविलासरूपं जगत् कृतं ब्रह्म इति ये अवयन्ति जानन्ति ते अबुधाः ॥२४॥

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्

भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।

त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वच्चमात्तभगो

महसि महीयसेष्टगुणितेपरिमेयभगः ॥ २५ ॥

स यदजयेति । स एव भगवद्भूयो जीवो यत् यस्मात्कारणात् अजया भगवन्मा-यया कृत्वा भर्जां अविद्यां प्रकृतिं बानुशयीत तामनुसृत्य जीवमार्वं प्राप्नुवात्तदा तस्या गुणान् जुषन् सेवमानः सन् स्वचैतन्यं परिभूय सरूपतां जडमार्वं भजति । तदनु जड-तामनु मृत्युमपि प्राप्नोति । कथम्भूतः ? अपेतभगः । अपेता निरस्ता ऐश्वर्यादिभगा यस्य । त्वन्तु तां मोहिकां जहासि । अद्भिः सर्पः त्वचं यथा जहाति तद्वत् । अत्र च आत्तभगः स्वीकृतभगः अष्टगुणितेणिमाचैश्वर्यसहिते महसि पूर्णतेजोरूपे महीयसे विराजसे । अपरिमेयभगः असङ्ख्याना भगा यस्य तादृशस्त्वम् ॥ २५ ॥

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोसतां हृदि गतोस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोप्यसुखं भगव-

जनपगतान्तकादनधिरूढपदाङ्गवतः ॥ २६ ॥

यदि न समुद्धरन्तीति । यतयोपि हृदि स्थिताः कामजटा कामवास्तव-यदि न
समुद्धरन्ति दूरीकर्णन्ति तर्हि तेषामपि भगवान् हृदि गतोपि दुरधिगमो दुःखेनापि
प्राप्तुमशक्यः । असतां तु सुतरामेव । असुतृकण्ठमणिः असुतृश्चासौ कण्ठमणिरिव
च यो भगवान् । यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या
दुःखमेव प्रयच्छति तथा हे भगवन् असुतृपयोगिनां प्राणपोषणार्थं य उपायवन्तस्तेषां
तूभयतोप्यसुखम् । तदुभयं निर्दिशन्ति अनवगवान्तकात् भवतश्चेति । नापगतो यमो
यस्मात् स एतादृशः कालः तस्माद्यमसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति तेन
जीवनवशायामपि दुःखम् । ननु भवान् कथं दुःखं प्रयच्छेदप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याहुः
अनधिरूढपदादिति । नाधिरूढं पदं यस्येति । भगवत्पदं नाधिरूढमिति चिन्ताकुलाः
क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-

गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।

अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया

श्रवणभृता यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥

त्वदवगमीति । त्वदवगमी त्वत्स्वरूपाभिज्ञो भवदुत्थशुभाशुभयोः भवदर्थं उत्तिष्ठे
ये शुभाशुभे कर्मणा तयोर्गुणः सुखं विगुणो दुःखं तयोरेकव्याः सम्बन्धाः तान् न
वेत्ति न जानाति यदि तर्हि देहभृतां देहाभिमानिनां च गिरो न वेत्ति विधितिवेध-
चिन्तापक्षीत्यादिप्रतिपादकवाक्यान्पि नानुवेत्तीत्यर्थः । कुतः? मनुजैः श्रवणाधधिकारिपुङ्गवैः
सः प्रसिद्धो भक्तहितकारी अपवर्गगतिस्त्वं अनुयुगं प्रतियुगं अन्वहं प्रतिदिवसं
गुणगीतपरम्परया यतः श्रवणभृतः श्रवणेन श्रुतः ॥ २७ ॥

युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया

त्वमपि यदन्तगण्डानिचया ननु सावग्णाः ।

ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय—

स्त्वयि हि फलन्त्यतन्त्रिरसनेन भवन्निधनाः ॥ २८ ॥

गुपतय एवेति । गुपतयः स्वर्गपायः सुरेन्द्रादयः तेपि ते तव स्वरूपानन्दस्य अनन्ततया अन्तं न ययुः । एवकोऽयं त एव न ययुरिति न किन्तु त्वमपि न यासि त्वस्वरूपस्य पारं नाभिगतवानसीत्यर्थः । यदन्तरा यस्य भगवतोन्तर्मध्येऽनिच्छया षण्डसमूहास्तेपि सावरणाः प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः । ननु निश्चये । वयसा कालेन सह वान्ति परिभ्रमन्ति । यत् यस्मात् श्रुतयापि तत्र वान्ति । कथम्भूताः श्रुतयः ? अतन्त्रिरसनेन निषधमुखेन भवन्निधनाः भवानेव निधनं विश्रामस्थानं यासामेतद्दृश्यः सत्यः । हि निश्चयेन त्वयि फलन्ति तत्रमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताचार्यविरचितसूक्तमयीकासहिता वेदस्तुतिः समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 ॥ श्रीयोगीश्वरभट्टभाष्ये नमः ॥
 ॥ श्रीमत्पञ्चरात्रविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतायै नमः ॥

॥ अथ श्रीमद्ब्रह्मसंहिताविरचिताः श्रुतिगीताकारिकाः ॥

प्राकृताः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।
 स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥१॥
 सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।
 अतः सन्तः समस्तेषु कृष्णमेव विजानते ॥२॥
 कथानन्तशक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते ।
 साक्षाद्येवावदसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या मांशयाः ॥३॥
 कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णतः पञ्चधा बुधैः ।
 शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्पदः ॥४॥
 कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम् ।
 तेभ्योप्यक्षररूपस्य सेवकाः सम्मताः सताम् ॥५॥
 सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
 कीदार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥६॥
 गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः ।
 पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखाधिभिः ॥७॥
 कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः
 वर्तते नात्र सन्देहः कथा तत्र नियामिका ॥८॥
 असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
 देहे बानुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ॥९॥
 सत्र एव हरेर्भक्तस्तुल्या यान्मन्यते हरिः ।
 अतः कृष्णो यथात्मीवान् मन्यते भजनं तथा ॥१०॥
 ज्ञानमार्गो अन्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद् बुधः ।
 प्रवर्त्मकं ज्ञानकण्ठं चित्तशुद्धयै यतो भवेत् ॥११॥

नामरू।प्रपञ्चं हि देवतिर्यङ्मनरात्मकम् ।

कृष्णदेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम् ॥१८॥

नृणां दुर्गतिम।लोष्य ये सेवन्ते दृढव्रताः ।

कृष्णं तद्भृकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥१९॥

अद्यान्ते मनसि ज्ञानयोगार्थं न यत्नेद् बुधः ।

गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥२०॥

सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते ।

परिश्रमन्ति लोकानां निम्नाराय महाशयाः ॥२१॥

• पुत्रादीन् सम्परित्यज्य कृष्णः मेवो न तैः सह ।

तत्सुखं भगवान् ज्ञाता ते तु किञ्चित्तुःखदाः ॥२२॥

परिश्रमंस्तीर्थनिष्ठो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।

न सेवेत गृहम् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान् ॥२३॥

सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमविलं जगत् ।

ज्ञानत्या सद्बुद्धिरावर्ति सन्तं कृष्णं भजेद् बुधः ॥२४॥

अनितसूतया सर्वसमयानामयुक्तिः ॥

न तद्विरोधात्कृष्णारुयं परं ब्रह्म त्यजेद्भुवः ॥१२॥

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानसाः ।

जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं ह्यसौ ॥१३॥

सर्वथा सर्वत शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।

अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरि ॥१४॥

सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोधिराट् ।

सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥१५॥

सर्वभावविनिर्मुक्तः पूर्णं क्रीडार्थमुद्भूतः ।

निर्भितं तं ममाश्रित्य जायन्ते जीवरात्रयः ॥१६॥

नियन्ता जीवमंशस्य हरिस्तेनाणवो मनाः ।

जीवा न व्यापकाः कानि चिन्मया ज्ञानिनो मताः ॥१७॥

स्वपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।

अधिष्ठानाच्च सद्भानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥२५॥

कालादितृणपर्यन्ता न सेव्या युक्तिमिच्छता ।

दोषत्याजनशक्तो हि सेव्यो दाता गुणस्य च ॥२६॥

जीवेषु भूयवानांस्तथा सञ्छिन्नास्तेन तत्र न ।

भजनं सर्वथा कार्यं ततोऽन्यत्रैव पूजयेत् ॥२७॥

सुखसेवापरो यस्तु सदानन्दं हरिं भजेत् ।

अन्यथा सुखसम्बोध्यः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥२८॥

कृष्णानन्दः परानन्दो नाग्यानन्दस्तथाविधः ।

वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥२९॥

इत्येवं श्रुतिगीतायाः सङ्क्षेपेण निरूपित ।

अर्थराशिसमुद्रो हि यथाङ्गुल्या निरूप्यते ॥३०॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थविरचिताः श्रुतिगीताकारिकाः ॥

॥ શ્રુતિગીતાકારિકા અને સૂક્ષ્મટીકા એ ઉભયને અનુસરતો
વેદસ્તુતિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ॥

॥ શ્રુતય ऊचुः ॥

जय जय जहजामजितदोषगृभीतगुणं

त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसम्भस्तभगः ।

अगजगदेकसामखिलशक्त्यवबोधक ते

क्वचिदजयात्मना च चरतोनुचरेन्निगमः ॥ १ ॥

॥ કારિકા : ॥

प्राकृत्यः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमघोक्षजम् ।

स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्रાવિષ્ઠો ભવેદ્ યથા ॥ ૧ ॥

શ્રુતિ વચ્ચે છે.

જય જય અજિત ! દોષગૃહીતગુણા અગ્નિને આપ ત્યજે, દ્રારણુ કે આપ આત્માએ સમવરુદ્ધ= સમસ્તભગ છે. અગજગદેકાગ્ની અપિત્ત શક્તિના હો અવબોધક ! ક્યયિત્ જ અગ્નિએ પરન્તુ પરન્તુ આત્માએ જ ચરતા આપને નિગમ અનુચરે ૧.

પ્રાકૃતી—પ્રકૃતિપ્રતિપાદિકા—સર્વો શ્રુતિ તત્ત્વ શ્રુતિમાં જે પ્રકારે અધિકજ અગવાન આવિષ્ઠ થાય તે પ્રકારે દોષનાશાય અગવાનને રતવે છે. ૧.

જય જય આપ જ સર્વોત્કર્ષે વિરાજમાન થાઓ, જે અજિત ! પ્રકૃત્યાદિ યોગનિદ્રાદિ અગ્નિદિ કોષ પણુ આપનો જય કરી શકતુ નથી, આપ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જીવવત્ નિદ્રાભિભવે જ નહિ પરન્તુ હીલાએ જ આપે ગૃહીત-ગૃહીત-યોગનિદ્રાને આપ લગ્ન, મૂક્તતઃનૃત કરો, જેથી સમગ્ર પ્રભોષ થાય અગવન્નિદ્રા માયા અને પ્રકૃતિ એ સ્વરૂપત્રય પણુ વસ્તુત એક જ છે. 'જહિ' પદે આપાતુ જગત્કર્તૃત્વ સુતરાં જ નિદ્રત યદિ જય', માયા તો કેવલ આપસંચિત્ દર્શનમાત્ર કરાવે છે, સત્તા સંહિતો' પણુ પ્રકાર અગ્ને સ્તુતિમાં જ કથારી. અથવા, યદ્યપિ માયા સ્તુતિમાં પરમાનન્દ-લક્ષણગુણવતી છે, તથાપિ આવર અગ્નિ અને જક્રમ જગત્ એવા દેહને વિષે સ્થિત જીવનો વ્યામોહ એ જ મયા અવિધારૂપ સ્વયંકિદારા નિદ્રાલગ્ન્યારૂપે કરે છે, તેથી તાદૃશી પણુ અગ્નિને-માયાને-આપ ત્યજો, એ અગ્નિ તો કેવલ દોષગૃહીતગુણા છે, દોષાર્થ-સ્વરૂપાસાનાથ-જ તેણે સત્વરજરતમોરૂપ ગુણુ' પણુ ગ્રહણુ કર્યું છે, તેના તે ગુણુ પણુ વસ્તુત દોષગર્ભિત જ છે. આપ એ અગ્નિને ત્યજો, દ્રારણુ કે આપ એ માયાએ કરીને નહિ પરન્તુ આત્માએ-સ્વરૂપે-જ કરીને સમવરુદ્ધસમસ્તભગ છે, અધ્યર્થાદિ સમસ્ત જ અગ્નિ આપે આત્મસ્વરૂપે જ કરીને નિગમ અન્તઃ

સ્થાપના છે, જેને સ્વરૂપાનન્દ વા સાત્ત્વિકાનન્દ ન સમજે તે ક્ષુદ્ર જ નિરાશસ્વપ્રમાદોત્થ સુખની અપેક્ષા કરે. 'અભિવૃત્ત' પદે જ માયાનું બાધકત્વ નિરૂપિત થઈ ગયું, માયાનું ઇષ્ટસાધકત્વ પણ નિવારના ક્ષુબ્ધિ સ્તરે છે કે અગળગદોડોના--સ્થાવરજૂંમજીવોના--અખિલ હર્ષિની પણ શક્તિના હે અવમોષક ! હે પ્રકાશક ! જીવની તાદૃશી પણ શક્તિના પ્રકાશક આપ જ છો, પ્રકૃતિ પ્રકાશિકા નથી, તત્ત્વ પણ જે જીવે આપના છે તેમની સર્વેન્દ્રિયશક્તિના પ્રકાશક તો સુતરાં આપ જ છો, તેમની પ્રકાશિકા તો કાંઈ પણ અશે પ્રકૃતિ નથી. તેથી તાદૃશી પ્રકૃતિને આપ સર્વથા સન્ને, અસ્મદ્ભક્ષણ નિગમ--વેદ--આત્માએ જ ચરતા--સ્વરૂપે જ કીડણ--આપનું--અનુચરણ--સેવન કરે છે, વેદકૃતા સેવાની પ્રકૃતિમાં પણ આપને પ્રકૃતિની અપેક્ષા નથી, કારણ કે અન્નએ કરીને તો અરેણ્ય-કીડન-આપ કચિન્માન જ રા છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ અન્નએ કરીને આપ કીડા છો ત્યારે પણ સંવદા વસ્તુનઃ તો આપ આત્માએ સ્વરૂપે--જ કીડા છો. કાંઈક નિગમ કવચિત્ અન્નસમન્વ-પુરસ્કર કીડન વદે છે તત્ત્વ પણ વસ્તુનઃ સ્વરૂપસ્થિત આપની જ કીડણ મોખન છે. આપ કાંઈ પણ અશે પ્રાકૃત નથી, આપ પ્રાકૃતધર્મોનાશય જ છો, અન્યથા પ્રકૃતિસમન્વાભાવને નિકૃપતી 'અસૃજ' ઇલાદિ શ્રુતિઓનો તેમ જ અન્ય સ્વરૂપાનન્દમોષિકા શ્રુતિનો આકોષ થાય સદિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિનું પણ પર્મવસાન શુદ્ધ જ અક્ષના નિરૂપણમાં છે એ અંગે વિશદ થશે. (૧)

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया

यत उदयास्तमयौ चिकृतेर्मृदिवावિકृतात् ।

अत ऋषयो वधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं

कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ ૨ ॥

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।

अतः सन्तः समस्तार्थं कृष्णमेव विजानते ॥ ૨ ॥

આ ઉપસમ્બંધને અવશેષતાએ ઋષિઓ બૃહત્ અવગમે છે. કારણ કે મહત્ત્વ અવિકૃતથી વિકૃતિના ઉદયાસ્તમય થાય છે તેથી ઋષિઓ મનોવચનાચરિતને આપમાં અવધારે છે. જુમાં તુનાં દત્ત પદ અયથા કેમ થાય ? ૨.

સમસ્તર્માં-ભ્રમે ભાતમાં પણ-સત્ય હરિ જ સ્થિત છે, તેથી સત્પુરો સમસ્ત અર્થમાં પ્રજ્ઞને જ વિશેષતઃ જાને છે. ૨.

આ ઉપસમ્બંધ ચરચર જગતને ઋષિઓ-અક્ષરવિદ અને વેદ-અવશેષતાએ બૃહત્-અક્ષરશબ્દ-અવગમે છે-જાને છે કારણ કે, અવિકૃત મહમાંથી જેમ વિકૃતિનો-ઘટસરાવાર્તિનો-ઉદયાસ્તમય સમ્ભવ અને પ્રલય-થાય છે ત્યારે અવિકૃત મહ જ અવશિષ્ટ રહે છે તેમ, અવિકૃત બૃહદમાંથી આ ઉપસમ્બંધ ચરાચર જગતનો ઉદયાસ્તમય-સમ્ભવપ્રલય-થાય છે ત્યારે પણ હેતુથી-અવિકૃતત્વ હેતુથી-બૃહત્-અક્ષરશબ્દ-અવગમે અવશિષ્ટ રહે છે. એથી જે કાંઈ મનુષ્યા વિભાવ્ય છે અને જે કાંઈ વાચ્યાએ અનુદ્ય છે તે મનોવચનાચરિતને વેદ અને વેદહૃતા અક્ષરવિદ ઋષિઓ આપમાં જ અવધારે છે. જુમાં તુનાં દત્ત પદ અયથા કેમ થાય ? જેમ જુમિમાં નરે સ્થાપિત પદ જુમિમાં જ પડે છે તેમ, આપમાં સ્થિર થતાં મનોવચનાચરિતને ઋષિઓ આપમાં જ બૃહત્ત્વે-અક્ષરશબ્દત્વે-અવધારે છે, પુરુષપ્રતિપાદિકા શ્રુતિઓનો સમન્વય અક્ષરશબ્દમાં કરીને મોહને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨)

इति तव सूरयस्यधिपतेखिललोकमल—

क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।

किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः

परम भजन्ति ये पदमजस्रमुखानुभवम् ॥ ३ ॥

कथानन्त्योक्तिहृदयास्साधनानि न कुर्वते ।

साक्षात् ते पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः ॥ ३ ॥

હે ંધિપતે ! હતિ આપના સુરિએ અખિલ્લોકમલક્ષણ કથામૃતાબ્ધિને અવગાહીને તપને તપને છે તો હે પરમ ! સ્વધામવિધુતાશયકાલગુણુ જેઓ અજસ્રમુખાનુભવ પદને બને છે તેઓ પુનઃ કિમુત ? ૩.

જેમના હૃદયમાં કથાનન્ત્યાકિત છે તેઓ સાધન કરના નથી તો સાક્ષાત્ આપના પાદસંશ્લિષ્ટ તે મહાશયવિપયક તો વક્તવ્ય જ શુ ? ૩.

હે ંધિપતે ' હે લોકત્રયના અધિપતે ! હતિ—એ પ્રકારે—નિશ્ચય કરીને આપના વિદ્વાન સુરિએ સાધનપ્રતિપાદિકા શ્રુતિએ અખિલ્લોકમલક્ષણ કથામૃતાબ્ધિને અવગાહીને તપને—સાધનક્ષેશને—ત્યજે છે, તો હે પરમ ! આપના ધારે—સ્ફૂર્તિએ—જેમના કામાદિ આશયશુભને—જરાદિકાશયુભને—હર કરી દીધા છે એવા સ્વધામવિધુતાશયકાલગુણુ ભગવત્કૃપાભાજન જેઓ આપના અજસ્રમુખાનુભવરૂપ પદને—ચરણરવિન્દને—દ્રક્ષતે બને છે તેઓ તપઃપ્રભૂતિ કિલ્લક્ષાધનને ત્યજે એમાં તો પુનઃ વક્તવ્ય—તર જ શુ ? (૩)

દતય इव श्वसन्त्यसुभृतां यदि तेनुविधा

महदहमादयोण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।

पुरुषविधान्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु यः

सदसतः परं त्वमथ यदेष्वવશેષમૃતમ્ ॥ ૪ ॥

कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।

शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्यदः ॥ ૪ ॥

જેઓ આપના અનુવિધ છે તેઓ જ અસુભૃત છે, અન્યથા તો દતિવત્ થસે છે, મહદહમાદિએ ધક્કાપડ સર્જુ તે પણુ આપના જ અનુગ્રહથી, અન્નમયાદિમાં જે ચરમ તે પુરુષવિધ અથ અન્ય છે. સદસૃથી પર જે એમાં અવશેષ તે આપ જ, અને ઋત પણુ આપ જ છો. ૪.

શરીરદ પ્રેરક સુખદ શેષ અને સત્યદ એમ પચ્ચથાવિજોએ નિર્ણીત પ્રાણુ જ સદા સેવ્ય છે. ૪.
જે જીવો આપના અનુવિધ છે—આપની સંવત્સા સન્ન્યુષ છે—તે જ અસુભૃત છે, તેમના જ પ્રાણુ સાદૃશ્ય છે. વસ્તુતઃ તો આપ જ શરીરના પણુ ક્રાંતા છો, અન્યથા તો બહિર્બુધ જીવમાન

દત્તિવત્ કસે છે, ભગ્નાવત્ પરોપદવર્થ જ નીવે છે, મહદાદિએ અને અહમાદિએ—મહત્તવાદિએ અને અહકારાદિએ પણ—આ અવગને-ભગવત્ક્રીડાભાણુ બ્રહ્માણુને -- સર્જ્યું” તે પણ આપના જ અનુગ્રહથી, તે સર્જનમાં પણ તેનું રતન-સામર્થ્ય નથી પરન્તુ આપના જ અનુગ્રહમાત્રથી તે મહત્ક્રમાદિએ પણ ભગવત્સેવાય માત્ર આ ક્રીડાભાણુ આણુ આપની પ્રેરણાએ સર્જ્યું. તૈત્તીરી-યોગિનિપદ્મસિંહ અનન્યાદિ પાત્રમાં પણ જે સ્વરૂપ-અનન્ય-પુરુષત્રિધ આનન્દમય છે તે પુરુષાકાર આનન્દમય આપ જ છો. અન-દેહમાં-પણ પુરુષત્રિધ અનન્ય છો, વશ-માટે સંભાવ્ય છો, અર્થાનું સુખદ પણ આપ જ છો. જન જે કાર્ય વા કરેણ અને અસન જે કારણ વા કાર્ય તે ઉભયથી પણ જે પર છે, આ કાર્યકારણાત્મક વ્યકતાવ્યકતાત્મક રચ્યસચ્ચક્રમાત્મક સર્વ પદ્ધતિ આ પણ જે અવશેષ છે તે આપ જ છો. અને જે ઋત-સત્ય-છે તે પણ વસ્તુત આપ જ છો. આ પ્રકારે કર્માન્તરદેવતાન્તરોપાદેવતપ્રતિપાદિશ્ચાતિનું પણ પર્યવસાન આપના જ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ રહે છે. (૪)

उदरमुपास्ते य ऋषिर्वर्त्मसु कूर्पटशः

परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं

पुनरिह यत् समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ ૫ ॥

कर्परूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम् ।

तेभ्यોप्यક્ષરરूपस्य સેવકાઃ સમ્મતાઃ સતામ્ ॥ ૫ ॥

ઋષિવર્ત્તમાં જે ઉદરને ઉપાસે છે તે કૂર્પટક છે, જે પરિસરપદ્ધતિ હર હૃદયને ઉપાસે છે તે આરુણિ છે, જે અનન્ય તેથી પણ આપના પરમ ધામ ઉચ્ચદિગ્તે બર્જ્ય છે, તેથી તેને સર્જનને દહ દૃતાન્તધુષમાં પડતા નથી. ૫.

કાંક કર્મરૂપ હરિને અને કાંક યોગરૂપી હરિને સેવે છે, તેઓથી પણ અક્ષરરૂપ હરિના સેવક સત્પુરુષોના અવિક સન્મત છે. ૫.

કર્મ યોગ અને જ્ઞાન એમ ત્રિવિધ ઋષિવર્ત્ત—વેદોક્તમાર્ગ—છે, તત્ત્વ કર્મ ઉદર છે, યોગ હૃદય છે, અને જ્ઞાન આપનું શિર છે, આ ત્રિવિધ ઋષિવર્ત્તમાં—વેદોક્તમાર્ગનાં—પણ જેઓ ઉદરને કર્મને—ઉપાસે છે તેઓ કૂર્પટક છે, તેમની દષ્ટિ અતિસ્થૂલ છે, તેઓ કૂર્પથી—શર્કરાથી—સૂક્ષ્મ કેન્દ્ર પણ વગુને દેખી શકતા નથી, અથવા ક્રૂપ જે કન્ડપચુંડ તત્ત્વ જે રેખાકાર હોય છે તદ્દન તેમની દષ્ટિ હોવાથી તેઓ વેદોક્ત પણ માર્ગમાં કર્માનિરિક્ત કાંક પણ દેખી જ શકતા નથી, અથવા, વેદોક્તમાર્ગ ત્રયમાં પણ જેઓ ઉદરને-કર્મને-જ ઉપાસે છે તેમની દષ્ટિ રજ્જા પિંહિત-આચ્છન્ન-હોવાથી તેઓ કૂર્પટક-કંકરદક-છે. જેઓ હર-સ્વરૂપ-હૃદયને ઉપાસે છે તેઓ અરુણ-વશજ આરુણિ-અદ્યપ્રકાશયુક્ત-છે, કારણ કે તે હૃદય પરિસરપદ્ધતિ છે. પરિતઃ સરે તે પરિસર અર્થાત્ નાડી, પરિસરની-નાડીની-પદ્ધતિ તે પરિસરપદ્ધતિ નામ નાડીમાર્ગ, તે હૃદય પરિસરપદ્ધતિ અર્થાત્ નાડીના માર્ગ છે, તેથી તત્ત્વ નાડીમાં સ્થિત થઈને યોગાભ્યાસે સર્વ જ માર્ગના શોધ

હૃદયસ્થભગવન્નિત્યંતક યોગીઓ દ્વહર-સ્વરૂપ-હૃદયને ઉપાસે છે, તેથી તેઓ અરણ્યવંશજન્ય અ.રુષિ સ્વરૂપપ્રકાશયુક્ત છે એમ કથન થયું. હે અનન્ત ! આપણુ પરમ ધામ અક્ષર છે, તેથી તે પરમ અક્ષર ધામ ગિર તો ત્રૈલોક્યથી કાલથી પણ કોઈવં જ ઉદ્ગમન કરે છે. તે અક્ષરપ્રકાશનું આધિ-કૌતિક રૂપ પ્રલોક છે, તેથી આપણુ પરમ અક્ષર ધામ વેદોક્તમાર્ગતપરૂપ નિષિત્તમાં શિર છે, અને તેથી તે સિરોત્પન્ન આર્ગ ઉચ્ચ. પરમચોમ અક્ષરધામને જે પ્રાર્થુઓ ઉપાસે છે તેઓ તો તે ભગવન્નરૂપ - અક્ષરધામને પ્રાપ્ત કરીને પુનઃ છઠ્ઠ સંસારમા કલ્પા કૃતાન્તના યુગમા પડતા નથી, તેમણે કલ્પા પુનર્જન્મ થયું નથી. એ પ્રકારે કમચોગાદિ ગૃહવિધ ભગવદુપાસનનો પણ વાસ્તવ ફલનિર્ણય તો આપના જ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પર્યવસિત થઈ રહે છે. (૫)

**સ્વકૃતવિચિત્રયોનિષુ વિશશ્ચિવ હેતુતયા
તરતમતશ્ચકાસ્યનલવત્ સ્વકૃતાનુકૃતિઃ ।
અથ વિતથાસ્વમૂખવિતથં તવ ધામ સમં
વિરજશ્ચિયોન્વયન્ત્યભિવિપન્યવ એકરસમ્ ॥ ૬ ॥
સર્વત્ર ભગવાંસ્તુલ્યઃ સર્વદોષવિવર્જિતઃ ।
ક્રીડાર્થમનુકુર્વન્ હિ સર્વત્રૈવ વિરાજતે ॥ ૬ ॥**

આપે જ કૃત વિચિત્ર યોનિમાં હેતુતાએ તત્ર સ્થિત જ પ્રવેશતા હોય નહિ શું એમ અનુકરણ રચકૃતાનુકૃતિ આપ તરતમત. ચકાસો છો અને વિરજાથી અભિવિપન્યવ આ વિતથમા આપના અવિતથસમ એકરસ ધામને જાને છે. ૬.

સર્વત્ર સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાન તુલ્ય છે, કારણ કે ક્રીડાર્થ અનુકર્તા તે સર્વત્ર જ વિરાજે છે. ૬.

આ દેવમનુષ્યાદિ યોનિ આપે ભગવાને જ કરી છે, તેથી આ અનુરૂપ વિચિત્ર યોનિમાં - શરીરમાં-પણ હેતુતાએ-કારણરૂપતાએ-આપ તત્ર સ્થિત જ છો તથાપિ તત્ર પ્રવેશ પણ કરતા હોમ નહિ શું એમ તરતમત-દેવનિર્મલૈતુષ્યાદિભાવે-આપ ચકાસો છો. હીપો છો. જેમ સર્વત્ર કાષ્ઠમાં અનલ-અગ્નિ-સ્થિત જ છે તથાપિ પુનઃ તત્ર સ્થિત પણ તત્ર પ્રવિશતો અગ્નિ દીર્ઘવક્રાદિ વર્ણજેદને નયુક્તશ્ચક્રમહેદને-વિરતારે છે તેમ અન્તઃકરણપ્રવિષ્ટ અનુપ્રવિષ્ટ આપ પણ એક જ સતે અનલવત્-અગ્નિવત્-તાના ભાસો છો, તત્ર ઉપપત્તિ પણ છે, કારણ કે આપ સ્વકૃતાનુકૃતિ છે, જેમ શિક્ષક શિષ્યવિદ્યાને અનુકરે છે તેમ આપ ભગવાન સર્વત્ર રચકૃતાને જ અનુસરો છો, આથી જગદ્ગુપે ક્રીડા કરવાને માર્ગ અનુપ્રવિષ્ટ ભગવાન તત્ત્વરૂપ થયા એમ કથન થયું. આ વિતથ મિધ્મ-જૂન પણ કૃતિમ પાઞ્ચભૌતિક યોનિમાં આપણુ ધામ તો અવિતથ-સત્ય-જે એમ રમેયુષ્કરહિત પ્રલદ્વિતિ વિરજાથી જાને છે, આપણું ધામ સમ છે, આપ સર્વત્ર સમ જ પ્રવિષ્ટ છો, આપ યત્ર પ્રવેશ કરો છો તત્ર પણ તત્સમ થઈને જ પ્રવેશ કરો છો એમ જ્ઞાન રમેયુષ્કરહિત વિરજાથી થાય છે, સર્વ ભગવત્સ્વરૂપને જ અનુસરે છે, પદ્મથ માત્ર ભગવાનનું જ અનુકરણ કરી રહ્યા છે એ પ્રકારનું ચતુર્થ જ્ઞાન તો તાદૃશ પ્રલદ્વિતિને જ સાચ છે, કારણ કે રત્ન કૃતિમ છે ના સહજ

છે ને તો રત્નપરીક્ષક જ જાને છે. અખિત-આ લોકમાં અને પરલોકમાં-જેમના પશુ-વ્યવહાર-વિગત-વિશેષ ગત-છે તેવા સર્વવ્યવહારાતીત અભિવિપણ્ય જ આ વસ્તુસ્થિતિને જાને છે, જે જોતો અગ્રાસ કરે તે તેમું દર્શન કરે, તેથી જો આ વ્યવહારને પરિણમીને સર્વથા બહાને જ અનુચિતે છે તેઓ સર્વત્ર ઘટાદિ વિકારજાતલુ દર્શન કરતા નથી પરંતુ સર્વત્ર સમ જ બહાનું મૂકી દર્શન કરે છે. રસ તો અનુભવેકગમ્ય છે, સર્વત્ર જ તે વિરજથી અભિવિપણ્યની રતિ સમ છે, તેથી સર્વસમ જ ભગવાન સર્વાનુસૂત અતુલવિષ્ટ છે એમ તેઓ સર્વત્ર એકરસ સમ બહાને અનુભવ-ગત્યરે જાને છે. આ પ્રકારે અનુપ્રવેશશ્રુતિનું પણ પર્યાવસાન આપમાં જ થતાં જાય. આ જગદૂપમાં અનુપ્રવેશીને કીકતી પણ આપ સદાસર્વદા નિર્દુષ્ટ જ છે એમ વિરજથી વિપણ્યોના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે (૬)

સ્વકૃતપુરેષ્વમીજ્વલહિરન્તરસંવરણં

તવ પુરુષં વદન્નયચિલશક્તિધૃતૌંશકૃતમ્ ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं

भवत उपासतेद्धिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ૭ ॥

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद् यतः ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥ ૭ ॥

આ સ્વકૃત પુરુષા અભિલશક્તિધૃત આપના પુરુષને બહિરન્તરસંવરણ અશકૃત વદે છે એમ નૃગતિને વિવેચીને વિશ્વસિત કવિઓ બ્રહ્માં આપના અભવ નિગમાવપન આજ્ઞાને ઉપાસે છે. ૭.

ગીય ગુપ્તાનન્દ છે અને જગન્ નિરાનન્દ છે તેથી સુખાર્થી જીવેઓ પૂર્ણાનન્દ હરિ સેવ્ય છે. ૭.

આ ભગવાનૃત પુરુષાન્દેવતિર્મદ્દેનુબ્યાદિ શરીરમાં-અગવદશ પુરુષ જીવ બહિરન્તરસંવરણ આપરણકૃત ગુણદોષ રહિત જ છે, તથાપિ અંશે કૃત તે જીવ છે તેથી, જીવ વિપમ થાય છે. ભગવાનતો અન્યત્ર વિરલાભા ચિદશ જીવ છે, તે સર્વ પુરુષાં પ્રવિષ્ટ સને પણ અન્તર્પ્રાદિઃ ચૈતન્યગુણપૂર્ણ સ્થિત છે, તેથી ક્યવ પણ સ્વરૂપતઃ તો અવિપમ જ છે, તથાપિ વિપમભાવાપન તિરોહિતાનન્દ અંશે કરીને શ્વસ્વરૂપ થયો છે, તેથી સ્વભાવતઃ સ્વાનન્દપ્રેક્ષાર્થ જ પુરુષા પ્રવર્તે છે, અને તત્ર પુરુષાં સુખને પ્રાપ્ત નહિ કરતાં વસ્તુતઃ અવિપમ જ તે શ્વ વિપમવત્ થાય છે. અત્ર નિર્ણયિત આ જ અર્થ ભગવાનમાં અને શ્વમાં વૈલક્ષણ્યહેતુ છે, ભગવાન સ્વાનન્દપૂર્ણ છે તેથી તે કાષ્ઠથી પણ આનન્દને વાગ્ગતતા નથી, પરંતુ શ્વ તિરોહિતાનન્દ છે તેથી યતઃકૃતચિદ્ત પણ આનન્દને અપ્રેક્ષે છે, અને તેથી સ્વરૂપતઃ અવિપમ પણ શ્વ સ્વભાવતઃ વિપમવત્ થાય છે, એમ 'અંશકૃતમ્' પદ સૂચન કરે છે. વસ્તુતઃ તો આત્મસદૃષ્ટિ જ હોવાથી અંશકૃતવ પણ વાદભાગ છે એમ 'વદન્તિ' પદનો ધ્વનિ છે. આ પ્રકારે વ્યક્ષાર્થ શ્વવૈલક્ષણ્યનું ત્રાપ જેમને નથી તેઓ જ ભગવત્સેવના કરતા નથી એમ નિરૂપતાં શ્રુતિ કથે છે કે એ પ્રકારની નૃગતિને-

જીવપ્રતિભે-જ્ઞાનીને નિપુણ કવિઓ તો આપના જ અભવ-જ-માદિનિવર્તક-ચરણને ઉપાસે છે, આનન્દાર્થ જ જીવની પ્રવૃત્તિ છે, અને આનન્દ તો આપના સ્વરૂપમાં જ છે. સ્વ જીવનો પશુ આનન્દ તિરોહિત છે તત્ત્વ જડમાં તો આનન્દનો ગન્ધ પશુ નથી જ તથાપિ, જેમ અત્યન્ત નિર્જલ પશુ જમિમાં જ્ઞાન્તને જલની પ્રતીતિ થાય તેમ મરીચિકાવન, સ્કયન્દનાદિમાં આનન્દ કદીને ભોક્ષ જ્ઞાન્ત થાય છે. રવમાં વિદ્યમાન હોય તે જ આનન્દનું ઘન તે વસ્તુ કરી શકે. પરંતુ જીવમાં અને જડમાં પશુ વિદ્યમાન જ ન હોય તાદૃશ આનન્દનું ઘન જડજીવ કરી શકતાં નથી, પશ્ચિતો-નિપુણ કવિઓ-આ અર્થને જ્ઞાનીને-આપ ભગવાનના આનન્દનિધિ ચરણકમલને ઉપાસે છે. જેમ સકલ પૌર્ણવ આવંપનસ્થાન ક્ષેત્ર છે તેમ, સકલ વેદોક્તમંદિરનું પશુ સંકલ્પ આપના ચરણકમલમાં છે. સર્વ વેદ આપના હ્રસ્વાધનરૂપ ચરણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, અને યાગસ્વર્ગ પશુ વસ્તુતઃ આપના ચરણકમલનું જ અમુકરૂપ છે, તેથી વેદોક્તિએ પશુ સ્વર્ગોદિ આનન્દ ભગવત્ચરણરચિત્તથી અન્યત્ર નથી એમ મિદ્ધ ધર્મ રહે છે આપનું ચરણકમલ રત્નઃ સ્વભવ-સર્વથા ઉત્પત્ત્યાદિરોહિત-છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે અન્યના પશુ ભવનું-ઉત્પત્ત્યાદિનું-નિવર્તક પશુ છે. સ્વર્ગોદિમાં તો વિશેષના અદર્શનથી આનન્દનો સંઘપ પશુ રહે પરંતુ જમિમાં તો તેવી પશુ સમ્ભાવના નથી, તેથી નિપુણકવિઓ તો જૂતલમાં જ આપ ભગવાનમાં વિશ્વાસને સ્થાપે છે, અથવા તીર્થોદિસમ્ભાવનાએ શુદ્ધાન્તઃકરણ ધર્મને જમિમાં જ તે નિપુણ કવિઓ આપમાં વિસ્તરે છે, અન્યત્ર ભોક્ષાન્તરમાં તો ભોગામિનિવેશ છે, તેથી તત્ત્વ ભોક્ષાન્તરમાં પશુ ન વિશ્વસતાં તાદૃશ કવિઓ તો ઇહ ભોક્ષકમાં જ આપના ચરણકમલમાં શ્રદ્ધાને રક્ષીને કૃતકૃત થાય છે, અને તેથી જીવાનુપવેશપ્રતિપાદક કૃતિ-ઓનું પશુ પર્યવસાન પૂર્ણાનન્દ આપમાં જ ધર્મ રહે છે. (૭)

દુરવગમાત્મતત્ત્વનિગમાય તવાત્તત્ત્વો-

શ્રરિતમહામૃતાબ્ધિપરિવર્તપરિશ્રમણાઃ ।

ન પરિલપન્તિ કેચિદપવર્ગમપીશ્વર તે

ચરણસરોજહંસકુલસદ્ગવિસૃષ્ટગૃહાઃ ॥ ૮ ॥

કૃષ્ણે હરૌ ભગવતિ પરમાનન્દસાગરઃ ।

વર્તતે નાત્ર સન્દેહઃ કથા તત્ર નિયામિકા ॥ ૯ ॥

દુરવગમ આત્માના તત્ત્વના નિગમાર્થ આપના આપના શ્રિતમહામૃતાબ્ધિપરિવર્તપરિ-
શ્રમણ ચરણસરોજહંસકુલસદ્ગવિસૃષ્ટગૃહ કોષક તો અપવર્ગને પશુ હે ઈશ્વર પરિવપતા નથી. ૮.

કૃષ્ણ હરિ ભગવાનમાં પરમાનન્દનો સાગર છે એમાં સન્દેહ નથી તત્ર કથા નિયામિકા છે. ૯.
આત્મા દુરવગમ છે, આત્માના ગચ-ગાન-દુ.ખે અવગત છે, કોઈ પશુ આત્માને જ્ઞાની શક્યું નથી, એવા દુરવગમ આત્માનું તત્ત્વ પશુ દુરવગમ જ છે, તેથી દુરવગમ આત્માના દુરવગમ-
તત્ત્વના નિગમાર્થ-નિતરં જ્ઞાનાર્થે-આપે તનુતો-શ્રીઅર્જુનો-સ્વીકાર કર્યો છે, આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનાર્થે
ભોક્ષાવગત કોષ પશુ કારણ નથી, તેથી તાદૃશ આત્મતત્ત્વના નિગમનાર્થ-નિતરં ગમાર્થ-શ્રીઅર્જુનો
પ્રાદુર્ભાવ ભગવત્સ્વરૂપમાં થયો. જીવનું દેહમહણ આપના કાર્ય છે, પરંતુ ભગવાનનું તનુમહણ

અદ્ભુતચરિત છે, અજ્ઞાનકાપંસદશ તનુસ્વીકાર પણ કરીને-સ્વરૂપાન્ય શ્રીઅર્જુનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને- દુરવગમ આત્માના દુરવગમ તત્ત્વનો નિગમ આપ સર્વને કરાવે છે, તેથી અદ્ભુતકર્મા ભગવાન આપનું ચરિત જ મહાન્ અમૃતાધિ છે. લોકસિદ્ધ સમુદયો પણ ભગવચ્ચરિતાધિ અધિક છે, તેથી તે મહાન્ છે. આ લોકસિદ્ધ સમુદયો તો કથિચિત્ શોષ પાન બન્ધન વા ઉલ્લેખે પણ થઈ શકે, પરંતુ આપના અદ્ભુત ચરિતામૃતાધિનો તો શોષાદિ કોઈ પણ કરી શકતું નથી, તેથી ભગવચ્ચરિતનું મહત્ત્વ અધિષ્ઠન અને અમૃતત્વ પણ આ પ્રકારે ઉપપાદિત કર્યું. તાદશ ચરિતમહામૃતાધિમાં પરિવર્તાર્થ- બહુધા આલોડનાર્થ-જેમણે પ્રશિશ્રમણ-પરિત-અમ-કર્યું છે એવા કોઈક વિરલ ચરિતમહામૃતાધિપરિવર્ત-પરિશ્રમણ ભક્તમાં જ તાદશ પણ મહામૃતાધિચરિતને આલેષવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેથી સ્વયં પ્રાપ્ત અથવા કોઈએ દીધમાન અપવર્ગને-મોક્ષમુખને- પણ તેઓ મહારસપાનમત્તવર્ત મહતા નથી, બહુધા પ્રશંસના સને પણ તેમને તાદશી અપવર્ગે ઘડા જ ઉત્પન્ન થતી નથી, અત્ર વક્તવ્ય જ શું ? હે કૃષ્ણ ! આપ બ્યન : પણ કદાચિત્ તેમને અપવર્ગનું દાન કરે તથાપિ આપ હૃદિરે પણ દીધમાન અપવર્ગને-મોક્ષમુખને-વિરલ ભક્તો કદાપિ પણ પરિણમના નથી. જેમ લોકમાં કોઈક એકાકી રસાનુભવકરે તદપેક્ષાએ પણ સર્વ યોગે સહ વર્તમાન હોય તો રસાનુભવ સુખાધિક્યહેતુ થાય છે તેમ એકાક્યનુભવ મોક્ષાનન્દની અપેક્ષાએ પણ ચરિતમહામૃતાધિપરમાનન્દરસ અધિક છે એમ નિશ્ચય કરીને, આપના ચરણસરોજમાત્રો એક અનન્ય આશ્રય કરીને સ્થિત પરમવિવેકવાન હંસસમ્પદના સૈદ્ધાર્થ તાદશ હંસકુલે સહ પરમાનન્દ બહુધા ભોક્તવ્ય છે એ અભિગ્રાપી ને કથાભિગ્રાપી વિરલ ભક્તોએ સ્વ-ગૃહતું પણ વિસર્જન કરી દીધું છે, તેથી મોક્ષપેક્ષાએ પણ ભગવદ્વાશ્રયશુરસ અધિક છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે, અને તત્ર ગૃહ-ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રતિબન્ધક હોવાથી ગૃહસ્થિતિમાં ભગવત્સેવોની સમ્ભતિ ન હોવાથી તાદશ વિરલભક્તો વ્યસનાવસ્થામાં તો ગૃહનો પણ ત્યાગ કરીને કથાપરમાનન્દ-રસભોગ કરે છે, તેથી આનન્દપ્રાપ્ત્યર્થ-ત્યાગપ્રતિપાદકશ્રુતિનું પણ સ્વારસ્ય સંભાનન્દ દુ અમાત્રહર્તા અર્થધાર્દિસમ્પન્ન આપમાં વિધમાન પરમાનન્દસાગરની નિયામિત્રા જે કથા ને કથાનિષ્ઠ રસમાં જ થઈ રહે છે. (૮)

ત્વદનુપથકુલાયમિદમાત્મસુહૃત્રિયવચ્
ચરતિ તથોન્મુગ્ધ ત્વયિ હિતે પ્રિય આત્મનિ ચ ।

ન વત રમન્ત્યહો અસદુપાસનયાત્મહનો
યદનુશયા ભ્રમન્ત્યુરુભયે કુશરીરમૃતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્સજ્ઞો ન કર્તવ્યો ભક્તિમાર્ગસ્ય વાધકઃ ।
દેહે હાનુગુણે કૃષ્ણે નેન્દ્રિયાણાં પ્રિયં ચરેત્ ॥૧ ॥

આ કુલાય ત્વદનુપથ આ-મસહૃત્રિયવત્ ચરે છે તથા હિન પ્રિય અને આત્મા આપ હિન્મુખ સને પ્રિય આ-આમાં જે રમણ કરના નથી તેઓ આહો અસદુપાસનાએ આત્મહા છે, જે અસદુ-પાસનામાં અનુશયવાન ઉરભયમાં કુશરીરમૃત બમણ કરે છે. ૯.

અક્રિતમાર્ગનો બાધક અસત્સદ્ગૃહ કર્તવ્ય નથી, દેહ અને કૃષ્ણ પશુ અનુગ્રહ સને ઇન્દ્રિયોનું પ્રિય ચરનું નહિ. ૯.

જેમ પક્ષીઓને કુલાય-નીડ-હોય છે તેમ જીવને કુલાયરૂપ આ શરીર છે, ક્રિઝ્ય આ શરીર પશુ તદ્દનુપથ છે, આપને અનુગ્રહ છે, સેવકરૂપસર્વેન્દ્રિયયુક્ત બલવિરેકાદિયુક્ત છે, તેથી ઇન્દ્રિયવત્ત્વ જ સેવામાં અધિકારી—વિશેષજ્ઞ—છે, તાદૃશ તદ્દનુપથ શરીરમાં જો અહ-તામમતા દેહ હોય ત્યારે તો જીવ તે શરીરને ભગવદર્થ ગ્રાપ્તૃત્વનું પ્રજ્ઞ કરે, પરન્તુ આ શરીર તો કુલાયમાત્ર છે, જેમ પક્ષ સમાગત થયે પક્ષીઓ પશુ કુલાયમાં ઈચ્છિત કરતા નથી તેમ આ શરીર પુનાદિથી મિત્ર છે કુલાય-વત્ કેવલ ગૃહરૂપ છે તત્ર ઇન્દ્રિયાદિથી પશુ શરીર બિન્ન છે એમ વિવેક પ્રાપ્ત કરીને શરીર સર્વદા કુલાયવત્ ત્વકત્ય જ છે એમ જનાતાં તત્ર અહ-તામમતાની દૃઢતાનો અવગ્રહ જ નથી. તત્ર પશુ આ દેહ આત્મવત્ ગૃહકૃત્ અને પ્રિયવત્ ચરે છે, જેમ આત્મા સ્વાધીન હોય છે તેમ આત્મવત્ શરીર પશુ સ્વાધીન છે, સ્વીકૃત્ વા સેવકદેહવત્ આ શરીર પરાધીન નથી, તથાપિ આત્મવત્ ચરતું પશુ શરીર જો ધર્મકાર્યમાં અસહિપશુ હોય તો પશુ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ, પરન્તુ આ શરીર તો સુહૃદવત્-મિત્રવત્-આચરે છે, જેમ મિત્ર આપણું હિત જ કરે છે તેમ આ ધર્મ-દાર્પદિમર્થ શરીર પશુ જીવનું હિત જ ચરે છે, ક્રિઝ્ય આ શરીર પ્રિયવત્ ચરે છે, જેમ પ્રિય સ્નેહવિય હોય છે તેમ આ શરીર પ્રિયવત્ સ્નેહમાત્ર ચરે છે, જીવનું ઈન્દ્રિયમાત્ર આચરે છે, મહાપાતક-યુક્તવત્ આ શરીર ક્રિષ્ટ-રૂપ-ચરતું નથી તેમ જ ચપ્પડલાદિદેહવત્ આ શરીર જીવને મનોમીડ પશુ ચરતું નથી, પ્રિયવત્ ચરતું આ શરીર કોઈ પશુ અશે જીવમાં તપાને ઉત્પલ કરતું નથી, તત્ર પશુ હિત પ્રિય અને આત્મા એવા આપ ઉન્નુષ્ણ છે, સ્વસેવાર્થ કાલજ્ઞાદિદેહદાને આપ સન્નમુષ જ છો, સ્વ-સેવાર્થ કાલજ્ઞાદિદેહને ઉત્પાદાને મત્સેવા કપારે કરશે એમ આપ ઉન્નુષ્ણ છો, ક્રિઝ્ય આપ હિતકારી છો, જ્યારે પ્રમાદથી તે દેહનું કાંઈ પશુ વિદ્વાતક પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપ તેનું પાલન કરો છો એ સુહૃદૃત્વ છે, ક્રિઝ્ય આપ પ્રિય છો, પ્રીતિવિય છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ આત્મા પશુ છો, અહિઃપ્રિયકાર્ય-કર્તા કોષ્ઠક મિન્ન પશુ થાય, પરન્તુ આપ તો આત્મા હોવાથી જીવનું અન્તઃપ્રિયકાર્ય કરી જ કરો છો, તેથી ખેદનો-શ્રમનો-પશુ અવકાશ નથી, અથવા આપ આ દેહના આત્મા છો, અને આત્મા તો સર્વને જ આવશ્યક છે, આત્માના અભાવમાં કોષ્ઠએ કાંઈ પશુ શક્ય નથી. આ પ્રકારે એમના સાધન શરીર અને સેવ્ય આપ અનુગ્રહ સતે પશુ જેઓ પ્રિય આત્મામાં રમજી કરતા નથી, સર્વાત્મભાવે આપની સેવના કરતા નથી, તત્ર હેતુ અસદ્ગી ઉપાસના છે, અસદ્ગી ઉપાસનાએ દુષ્ટસદ્ગી તેઓ આપનું ભજન કરતા નથી, ઉપાસના પહે બાજી હુદદેવતાનો પરિમહ થાય છે, તે બાજી હુદદેવતાનો સકુન્નમાત્ર પશુ સદ્ગી થતાં અન-યતાબંધ થતાં ભગવદ્ભજન નષ્ટ થઈ જાય છે, અસદ્ગીપાસનાએ દુષ્ટસદ્ગી જેઓ આપનું ભજન કરતા નથી તેઓ શરીરસામગ્રી અને સેવ્ય આપ એમ ઉભયે પશુ અનુકૂલ સને કેવલ આત્મહા છે, આત્મધાતી છે, સર્વ અનુકૂલ સતે પશુ પૂર્વ-કૃત પાપથી સર્વપુરુષાર્થનાશક અસત્સદ્ગી તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી અન્તે તેઓ આત્મહા થાય છે, અથવા અસત્-દુષ્ટ-ઇન્દ્રિયોત્તી જ ઉપાસનાએ તેઓ આત્મહા થાય છે, જેમાં-જે અસદ્ગીપાસનામાં વા જે અસત્સદ્ગીમાં-અનુચયે-અન્તકરણવાસનાએ-યુક્ત તે આત્મહા ઉરુભય સંસારમાં કુશરીરને પ્રાપીને અન્તેક જન્મમાં પરિભ્રમજી કર્યા કરે છે પરન્તુ કલ્યાણિ પશુ સુખસેચને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અહો આશ્ચર્ય ! બતપદ ખેદવાચક છે, સકલસેન્દ્રિયસામર્થ્યયુક્ત ભગવદ્દિક્ષકર્મૌપધિક સર્વાનુગ્રહ શરીર પ્રાપ્ત કરીને અને સર્વાત્મતાએ આપ ઉન્નુષ્ણ પશુ સતે જે આપમાં રમજી કરતા

નથી--સેવાધાસકૃત કરતા નથી--તેઓ મોક્ષનુપયોગિ મુક્ત્યુક્તઃ જ-મમરશ્ચત્વભાવરૂપ કુશરીરને ધરીને વર્તમાન સત્તા ઉરભય-મહર્ષિયુક્ત-સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યો કરે છે, તેથી અમે શ્રુતિઓ પિન્ન છીએ. એ પ્રકારે ભગવદ્દેવન જ છવતુ અવશ્ય કરતું છે એમ નિકપણ કરીને ભગવત્સેવનામાં પ્રતિજ્ઞા-શ્રદ્ધ હેય અસદ્વાસનાના ત્યાગનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિનુ પશુ સ્વારસ્ય આપતી સેવાસિદ્ધિમાં જ ધર્મ રહે છે એમ સિદ્ધ કર્યું. (૯)

નિમૃતમરુન્મનોક્ષદદયોગયુજોઃ હૃદિ યન્

મુનય ઉપાસતે તદરથોપિ યયુઃ સ્મરણાત્ ।

સ્થિય ઉરગેન્દ્રભોગમુજદણ્ડવિષક્તધિયો

વયમપિ તે સમાઃ સમદૃશોદ્ધિસરોજમુધાઃ ॥ ૧૦ ॥

સર્વે એવ હરેર્મક્તાસ્તુલ્યા યાન્ મન્યતે હરિઃ ।

અતઃ કૃષ્ણો યથાત્મીયાન્ મન્યતે ભજનં સથા ॥ ૧૦ ॥

નિમૃતમરુન્મનોક્ષ દદયોગયુજ સુનિઓ હૃદયમાં જેને ઉપાસે છે તેને જ સ્મરણથી આપના અરિ પશુ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉરગેન્દ્રભોગમુજદણ્ડવિષક્તધી સ્ત્રીઓ તેમ જ અમે પશુ પ્રાપ્ત થઈએ છીએ, કારણ કે અદ્વિતિયોજસુધા તેઓ આપના હોવાથી સમદૃષ્ટિ આપને તો સમ જ છે. ૧૦, જેમને હરિ માને તે સર્વ જ હરિના ભક્ત તુલ્ય છે, તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે ભજન આવશ્યક છે. ૧૦.

પ્રાણાયામે મરુન્મે-વાયુને-પ્રત્યાહારે મરુન્મે અને ધ્યાને અક્ષને-છન્દ્રિયોને-જેમણે નિતરામ્ બધાં છે એવા નિમૃતમરુન્મનોક્ષદદયોગયુજ-દદયોગને યોજતા-યોગે કરીને નિરન્તર ભગવચ્ચિન્તક સુનિઓ મર્ધાંશભાગે હૃદયમાં માનસપૂર્ણાદિએ ભગવાનને ઉપાસે છે, ભગવાનમાં મન દૃઢ રથારે છે, તે જ ભગવત્સ્વરૂપને તેમના અરિ-શિશુપાલાદિ-પશુ યુદ્ધિભાગે સ્મરણથી પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વાત્મના મન જ મન નિમિષ્ટ થાય છે તે જ સ્વરૂપને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિહિતની અને નિમિદની પશુ તુલ્યા જ ગતિ કથીને ભગવાનમાં પ્રમેયબલ જ યુધ્ધ છે નહિ કે પ્રમાણબલ પશુ એમ સમિત કર્યું. આ ઉભયની તો અન્તર્મુખતા પશુ છે, પરન્તુ બહિર્મુખ પશુ આપને જ પ્રાપ્ત થાય છે, ઉરગેન્દ્રના ભોગવન-સેવના કામતુલ્ય-આપના જીવદૃષ્ટમાં-ગ્રીહસ્તમાં-જેમની ધી-બુદ્ધિ-વિશેરે સક્ત-વિષક્ત-છે તાદૃશી અન્તર્બહિર્મુખનોધી અને સર્વાદિરણીય અન્તર્મુખ અમે શ્રુતિઓ પશુ તે જ ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. એ પ્રકારે આપના પુરુષો અને આપની સ્ત્રીઓ-રમને આપ પ્રાપ્ત થાએ છો તે ગર્વે જ-આપને તો સમ-સમાન-છે, કારણ કે આપ ભગવાન સમદૃષ્ટ છો, સર્વે જ સ્વદૃષ્ટિએ સમત્વે માને છો, કારણ કે તેઓ સર્વે પશુ આપના જ અદ્વિતિયોજનું સુદૃઢ ધારણ કરે છે. સુનિઓનું ચરણધારણ રપટ જ છે, દેવીઓને તો આરણ્યથે આપ સમાગમે છો એ ભાવનાએ ચરણદર્શન જ દૃઢ થાય છે, કારણ કે સમાગમને જ તેમનું ભાવનીય છે, અભિસારપ્રેક્ષુ ગોપિકાઓનું પશુ ભાવનીય ચરણસમાગમન જ છે, અને 'સર્વે વેદા ધર્મદશમન્તિ'-વાક્યોક્ત પ્રકારે અમે શ્રુતિઓ પશુ આપના પદસરોજનું જ સુન્દર ધારણ કરીએ છીએ. આ પ્રકારે સર્વ ભજનપ્રકારપ્રતિપાદકશ્રુતિઓનું પશુ પર્યવસાન આપમાં જ સિદ્ધ થઈ રહે છે. (૧૦)

ક ઇહ નુ વેદ વતાવરજન્મલયોગ્ગસરં

યત ઉદગાદ્યર્ષિર્યમનુ દેવગણા ઉભયે ।

તર્હિ ન સન્ન ચાસદુભયં ન ચ કાલજવઃ

ક્લિમપિ ન તત્ર શાસ્ત્રમવકૃષ્ય રચીત યદા ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાનમાર્ગો બ્રાન્તિમૂલસ્તતઃકૃષ્ણ ભજેદ્ દુષ્કરઃ ।

પ્રવર્તકં જ્ઞાનકાણ્ડં ચિત્તશુદ્ધયૈ યતો ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

જેમાંથી ક્ષપિ બ્રહ્માનો અને તે બ્રહ્માંથી પછી ઉભય દેવગણુનો ઉદ્ગમ થયો તેવા અગ્રસરને છંદ બન કપો અવરજન્મલય વેદી શકે ? બ્યારે અવકર્ષણિ સ્થપન કરે છે ત્યારે તો તમ નથી હોતું સત્, નથી હોતું અસત્, નથી હોતું ઉભય, નથી હોતો કાલજવ, કે નથી હોતું શાસ્ત્ર પશ્યુ. ૧૧. જ્ઞાનમાર્ગ બ્રાન્તિમૂલ છે તેથી યુધે કૃષ્ણને ભગવા, કે જેથી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાધ્ય ચિત્તશુદ્ધયર્થ થાય. ૧૧.

છંદ આ સંસારમાં બત કોણુ ભગવાનને જાને છે ? અમે પશ્યુ જાનતાં નથી, ભગવાન સર્વ પ્રમાણથી અગ્રસર છે, સર્વ પ્રમાણથી પૂર્વે જ ભગવાન તો સિદ્ધ છે, અને તેમનો સાત્તા તો અવરજન્મલય છે, જ્ઞાતાનું જન્મ અને લય તો ભગવાનથી પશ્ચાત્ છે, સાત્તા તો મધ્યમ અવસ્થામાં જન્મ્યો અને લીન થયો, ભગવાન પ્રથમતઃ સૃષ્ટિ ઉત્પાદીને તિરોહિત થઈ ગયા, મધ્યે સૃષ્ટિમાં જીવો ઉત્પન્ન થયા અને પશ્ચાત્ પ્રલયાર્થ ભગવાનમાં જ સમાધાન કરશે. જે જ્ઞાતા પ્રથમતઃ જ સ્થિત હોય અને પ્રલયપર્વન્ત સ્થિતિ કરે ત્યારે તો વ્યવધાયક સૃષ્ટિ અન્તરા ન હોવાથી તે જ્ઞાતાને ભગવાનનું જ્ઞાન સમ્ભવે પશ્યુ, પરન્તુ ભગવાન છે સર્વ પ્રમાણથી અગ્રસર, અને જ્ઞાતા તો છે અવરજન્મલય, તેથી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કોઇ પશ્યુ બીવ ભગવાનને જાનવાને સમર્થ નથી. ભગવાનમાંથી જ ક્ષપિનો-દ્રષ્ટા બ્રહ્માનો-ઉદ્ગમ થયો, અને ઉભયે દેવગણુ પશ્યુ બ્રહ્માંથી પછી ઉત્પન્ન થયા, તેથી છંદ સંસારમાં બત કયો અવરજન્મલય જ્ઞાતા સર્વતઃ અગ્રસર ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે ? કોઇ પશ્યુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકેના નથી એ જ ખેદ. પ્રલયાનન્તર તો વ્યવધાયિક સૃષ્ટિ નથી તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન ત્યારે કેમ ન થઈ શકે એમ પશ્યુ શકું ન કરવી, કારણ કે બ્યારે સર્વને જ અવકર્ષણિ ભગવાન સ્થપન કરે છે ત્યારે તો સત્-કાર્ય-અસત્-કારણ-ઉભય-સદસત્ મન-કાલજવ-કાલવેગ-અને કોઇ પશ્યુ શાસ્ત્ર-વેદપુરાણાદિશાસ્ત્ર-હોતું નથી, સર્વનો જ અવકર્ષ કરીને બ્યારે ભગવાન સ્થપન કરે છે ત્યારે તો જ્ઞાનમાં અપેક્ષિત કોઇ પશ્યુ સામગ્રી જ પ્રથમતઃ નથી, ત્યારે તો કોઇ પશ્યુ સત્ તત્ત નથી, એ કોઇ પશ્યુ સત્નું સત્ત તત્ત તદ્દ હોય તો જ્ઞાતાનું પશ્યુ તત્ત તદ્દ અસ્તિત્વ સમ્ભવે. જ્ઞાતાના જ અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કોને થઈ શકે ? પ્રલયથી પછી અસત્ પશ્યુ નથી, જાપક વા હેતુબ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિ કાર્ય પશ્યુ નથી, જાપક વા હેતુબ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિ કાર્યના અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કયા સહકારે થઈ શકે ? તેમ ઉભય સદસત્ પશ્યુ નથી, ઇન્દ્રિયસાન્નિકર્ષ વા વ્યાપાર પશ્યુ નથી, તેથી પ્રલયાનન્તર સન્નિકર્ષના અને વ્યાપારના અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કયે પ્રમારે થઈ શકે ? અથવા ઉભય-સદમત્તને-પ્રાપ્ત કરે તે ઉભય વા સદસત્ મન, તદ્દથ સદસત્ મન પશ્યુ પ્રલયાનન્તર નથી, 'નસસસીત્ત્વો સસસીત્ત્વ' મન્ત્રવ્યાખ્યાનમાં તેમ જ અમિતહરનામાં નિરૂપિત સદ્-

સત્ મનના અભાવમાં ભગવજ્ઞાન કયે પ્રકારે સમ્ભવે? પ્રલયાનન્તર કાલવેગ-કાલવેગ-પણ હોતો નથી, માત્રાસ્વરોહિનિયામક સત્ત્વગુણત્રેરક કાલવેગ વા જ્ઞાનને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે કાલવેગ પણ હોતો નથી, તેથી નિવામક ત્રેરક વા જ્ઞાનોત્પાદક કાલવેગના અભાવમાં ભગવજ્ઞાન કયે પ્રકારે સમ્ભવે? પ્રલયથી અનન્તર વેદપુરાણાદિ શાસ્ત્ર પણ હોતું નથી, તેથી સાધનશાસ્ત્રના અભાવમાં ત્યારે ભગવજ્ઞાન કયી રીતેએ થઈ શકે? પ્રલયાનન્તર સત્ અચ્યુત સદસત્ કાલવેગ અને શાસ્ત્ર સર્વને જ અવકર્ષાને ભગવાન રચન કરે છે, તેથી જાત્રાદિ સર્વ જ જ્ઞાનસામગ્રીનો તેજોત્તમ અભાવ હોવાથી કોઈને પણ અપરોક્ષ ભગવજ્ઞાન સમ્ભવતું નથી, કદાચિત્ ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તો તે તો કેવલ તાવ-માત્રનો સાધક છે પરન્તુ તે કોઈ અસૈષ વિશેષનો યોધક નથી. અવતારમાં તો મર્યાદાવાદી ભગવાનના હેઠળે આનન્દમય માને છે પરન્તુ આત્મસાક્ષાત્કારને તો તે તાદૃશ માનતો નથી, ભગવદ્ભવ-ધરિતાન પણ ચેગજન્યજનિત હોવાથી સ્વમયનું છે, તેથી તે કોઈ વસ્તુનિવામક થઈ શકતું નથી, પ્રમાણુનો સવાહ તો નાનાવિધ અનુભવમાત્રથી છે, તે કોઈ નિર્વિચિત્તિસ જ્ઞાનને ઉપપાદતો નથી, તેથી પ્રાક સ્પષ્ટિદશામાં અને અનન્તર પ્રલયદશામાં સર્વથા સર્વ જ જ્ઞાનસામગ્રીનો અભાવ હોવાથી ભગવાનનો જ્ઞાતા કોઈ પણ નથી, જ્ઞાનની પ્રકાશ તો કેવલ પ્રવર્તિદા છે, પથાકથચિચિત્ ચિત્તગુદ્યચર્ચ કરીને પ્રવર્તે છે કે તેથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તે શુદ્ધ જ જીવ ભગવર્જન કરે. આ પ્રકારે જ્ઞાન-પ્રસાસકશ્રુતિનું પણ ઐદમ્ભય આપના ભજનમાં જ શુદ્ધિતઃ સસિદ્ધ થઈ રહે છે. (૧૧.)

જનિમસતઃ સતો મૃતિમૃતાત્મનિ યે ચ ભિદાં

વિપળમૃતં સ્મરન્ત્યુપદિશન્તિ ત આરુપિતૈઃ ।

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિ ભિદા યદ્વોધકૃતા

ત્વયિ ન તતઃ પરત્ર સ ભવેદવબોધરસે ॥ ૧૨ ॥

ધ્રાન્તિમૂલતયા સર્વસમયાનામયુક્તિઃ ।

ન તદિરોધાત્ કૃષ્ણરૂપં પરં બ્રહ્મ ત્યજેદ્ બુધઃ ॥ ૧૨ ॥

અસત્ની જનિ સત્ની મૃતિ આત્મામાં બિદા અને વિપણને મન જેઓ રમરે છે તેઓ આરોપિને ઉપદિશે છે, કારણ કે પુમાન ત્રિગુણમય એ બિદા અવોધકૃતા છે, તેથી તતઃ પરત્ર અવબોધરસ આપમાં તે ન હોય. ૧૨.

ધ્રાન્તિમૂલતે સર્વસમય અમુક હોવાથી તે સર્વસમયના વિશેષથી બુધ કૃષ્ણાખ્ય પરબ્રહ્મને ત્યજતું નહિ. ૧૨.

ભગવદ્જ્ઞાનપ્રતિકૂલવાદી દ્વિવિધ છે, ૧ અર્ધવૈનાશિક ૨. સર્વવૈનાશિક. તત્ર પૂર્વાર્ધમાં અર્ધવૈનાશિકચતુષ્ટયનું નિરાકરણ શ્રુતિ કરે છે. ૧. નૈવાશિક ૨. વૈશેષિક ૩. મીમાંસક અને ૪. સાંપ્રદાયિકદેશી એમ અર્ધવૈનાશિકચતુષ્ટયના મનને હસતી શ્રુતિ નિરૂપે છે કે સત્પ્રાર્થવાદમાં તો સત્ જ કાર્યનો આદિર્ભાવ છે, તથાપિ અસત્પ્રાર્થવાદી નૈવાશિક અસત્ જ ધટાદિની જનિ-ઉત્પત્તિ-વદે છે, અસત્ કાર્ય જ પદ્ધાત્ જનને કરીને સત્ ધટાદિ થાય છે, આ પ્રકારનો નૈવાશિકવાદ અસર્જન છે, કૃષ્ણ કે શ્વેતા અને સંખ્યમ્ભ નિત્ય સતે ધટનું અસત્ત્વ કેમ હોઈ શકે? સત્ત્વનો

અને અસત્યનો તો પરસ્પર વિરોધ છે. અસત્યનું જાતિત્વ અને તત્સમવાય પણ નૈવાયિક અર્જીકરતા નથી, કે જેથી કાલ્પન્યમાંથી પણ સત્યને અને અસત્યને એમ ઉભયને ઘટ પ્રાપ્ત કરે, તેથી કાર્યના કેવલ અદર્શતાને ઘટાદિ કાર્યનું અસત્ય વદતા નૈવાયિક બાન્ત જ છે. નૈવાયિકવાદ જો કાંઈ પણ અશર સત્ય હોય ત્યારે તો અસત્યકાર્યવાદથી ભક્તિમાર્ગમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને સત્યકાર્ય ભગવત્કૃપાદિના નિત્યત્વે ભગવદ્વારા કૃપા પણ ન થઈ શકે. સંકલ્પ ઇચ્છાદિના પણ નિત્યત્વથી ઇચ્છાએ ભગવદ્વતાર પણ ન થઈ શકે, અને પરમાનન્દના પણ સુખત્વે અનિત્યત્વથી ભગવાન પૂણ્યનન્દ છે એમ પણ સિદ્ધ ન થઈ શકે, તેથી આ નૈવાયિકના મતનું નિરાકરણ કયું. વૈશેષિકાદિ તો સન્નૃતિવાદી છે, તેઓ સત્ની મૃતિ-મરણ-વદે છે, સદ્ગત સત્ જ છે, તથાપિ તે સત્ પણ સદ્ગત મરે છે એમ તેઓ વદે છે, તેમ સતે સદ્ગત જ દેવદત્તશબ્દવાચ્ય હોવાથી તાદૃશ સદ્ગતની અગ્રે પરલોકચિન્તા કર્તવ્યા નથી એમ આ વૈશેષિકમતનું સ્વાસ્થ્ય છે. સર્વ જ વેદબ્રાહ્મણો મુખ્ય આ સિદ્ધાન્ત છે. તાદૃશ જ તે ભૂતરચનાવધી જ થયા કરે છે એમ તેઓ ભગની તો વ્યવસ્થા કરી લે છે. આ પક્ષમાં તો જ્ઞાનભક્તવાદિ સર્વ જ માર્ગની તિલાંક કરવામાં આવે છે, તેથી એ મતનું પણ નિરાકરણ કર્તવ્ય છે, 'ઉક્રાન્ત રિયત્ વાપિ' વાક્યથી ક્ષીન્નવર્ગે સહિત જ આત્મા સદ્ગતમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને પ્રકાશિતો અનુભવ પણ તેમ જ છે, જાતિસ્મરણ પણ લોકમાં સરખાયે છે, અન્યથા તેમનો પણ અહિંસાદિ વિધિ બ્યર્થ થઈ જાય, બ્યોનિઃશાલ પ્રમાણ હોવાથી તત્સવાદિત્વે પણ તે મન બ્યર્થ થઈ જાય છે, શ્રુતિ તો 'અનન્ત' નામ કયોને નામરૂપો અનન્તાભાવ-મરણભાવ-કથે છે, અને 'શબ્દ અર્થાશ્રય' છે એમ પણ શ્રવણ હોવાથી દેવદત્તશબ્દવાચ્ય અર્થ પણ નિત્યસિદ્ધ અથવા આધિદેવિક જ છે. દેહત્વ ઉપલક્ષ્યત્વ જ છે, પરન્તુ વિશેષજ્ઞત્ય નથી, આ સર્વ પૂર્વગીમાસાના યતુર્થ અધ્યાયમાં કર્મનિર્ણયપ્રસ્તાવમાં ઉપપાદ્યું છે. અવસ્થાન્તરે પાકાદિ સાધન ઉપાદીને પુનઃ અનાવરણાપન થઈને અન્યભાગ કરે છે એમ તત્ત્વ સિદ્ધ કયું છે, નામકરણ પણ સાત્ત્વીયત્વહેતુથી તત્ત્વ આત્માનું જ છે, નહિ કે દેહસહિત આત્માનું; કારણ કે દેશાદિયન વા વસ્ત્રાદિવન્ દેહનો પણ સહભાવમાન છે, આ સર્વ હેતુથી સદ્ આત્માની વા મુખ્ય સદ્ગતની પરલોકાદિની અન્યથાનુપપત્તિએ સત્ની મૃતિ-મરણ-ઘટી નથી, જે આ સન્નૃતિ-વૈશેષિક-વાદ કાંઈ પણ અશર સત્ય હોય તો પૂર્વોક્ત ન્યાયે ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. મીમાંસકાદિ આત્માનો-જીવો-એકબેદ અર્જીકરે છે, અથવા આત્મામાં-પણાદિક્ષ્પ હિમ્મરમાં-મિદાને-એકો-સ્વીકારે છે, જેમ સને એકધરપક્ષ સદ્ગત થાય નહિ. અન્યથા એક જ હિમ્મર જે હોય તો તે કર્તુમકર્તુ-અન્યથાકર્તુ સમર્થ હોઈને જીવોને વિષમ ફલનુ દાન કેમ કરે વા વિષમ કર્મ તે હિમ્મર કેમ કરાવે અને તેમ વિષમ કર્મ કરાવતા તે એક હિમ્મર વૈષમ્યનૈર્ઘૃપ્યને પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ? તેથી કર્મોત્તિરિક્ત હિમ્મર જ, નથી, અને તે કર્મરૂપ પણ અનેક છે, તેથી પ્રતિનિયત કર્મ જ કરવું એમ આત્મબેદ-વાદી મીમાંસકાદિ માને છે, તેનું પણ તે મત નિરાકર્તવ્ય છે, અન્યથા એક હિમ્મરના અભાવમાં પ્રણિયત કાર્ય જ થાય ? તેઓમાં-પ્રતિનિયત કર્મોમાં-હિમ્મરત્વના આરોપથી જ તેમ-ફલદત્ત-તેઓ માને છે, કારણ કે તેઓ કર્મ કરે છે અને ફલને પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ તેઓ ફલદાતા હિમ્મરનાં દર્શન કરી શકતા નથી, તેથી ફલ અન્યાધીન-દાત્રી-સતે આવશ્ય ફલદાતાની-હિમ્મરની-અપેક્ષા છે, સાક્ષાદ્-અ-રાજભિત્તિનિર્ણયાદિમાં તેમ જ ફલદ દસ્યમાન થાય છે, જેમ પાક સ્વતઃ ઝોદાનને શાપે છે તેમ યાગ સ્વતઃ કંઈ સ્વર્ગને સાધી દેતા નથી કે જેથી હિમ્મરની અપેક્ષા ન ફલે. કિન્તુ

તેમનાં તે સ્વર્ગ પશુ લોકાત્મક છે, અને તે બ્રહ્મપદાધિપતિને જ અધીન છે. સુખનાં સાધન પશુ તે જ ઈશ્વરને અધીન છે, અન્યથા તદાની જ સ્વર્ગ કેમ ન થાય ? તેથી ઈશ્વર અવશ્ય અકીર્તિત વ્ય છે, અને તેમ સને મહારાજવન એક જ ઈશ્વરે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ રહેતાં પ્રતિનિયતકરકલ્પના ગારવદોષથી વ્યર્થ છે, બીજનો તો બેદ અત ઉદ્દિષ્ટ નથી એમ જણાય છે, કારણ કે 'આત્મનિ' એમ એકત્વનપ્રયોગ છે અને પ્રકૃતમાં બીજબેદવિચાર ઉપયુક્ત પશુ નથી, બીજબેદ પ્રત્યુત બકિતસાધક છે, તે કાંઈ ભકિતમાં નેવે બાધક પશુ નથી, એને ભકિતમાં બાધક બીજબેદ તો બહુધા નિરાશ્યો છે અને નિરાકરારો પશુ. અન્ય સાહેબ્યકદેશી અને યોગીઓ કર્મફલને-વિષયને-અત-સત્ય-અને તેથી નિત્ય માને છે, યોગે સાધિત અર્થ નિત્ય કથાય છે, અને વૈદિક નિત્યકર્મે અક્ષપાત્મા શોક પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમની માન્યતા છે, તે પક્ષમાં પશુ તેમને ઈશ્વરનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે સ્વસાધ્ય નિત્ય વૈદિક કર્મે જ અક્ષપાત્મા લોકની સિદ્ધિ થઈ રહે છે. નિત્યકર્મફલવાદી સાહેબ્યકદેશિયોગીનું આ મત પશુ નિરાકરણીય છે, કારણ કે પ્રશંસાવાચક શબ્દોમાં સત્યત્વારોપિકા યુક્તિએ જ તે પક્ષ સમ્ભવે, 'અપામ સોમમૃતા અબૂમ' વાક્યમાં સોમની અને 'અક્ષય' હ આતુ-મીરથયાદિનઃ સુકૃત' વાક્યમાં સુકૃતની પ્રશંસામાત્ર છે, તેવા પ્રશંસામાત્રવાચક શબ્દમાં સત્યવત્તા આરોપે તાદૃશ સાહેબ્યકદેશયોગપક્ષ યુદ્ધિદોષતઃ સમ્ભવે છે, તેથી અસત્યાર્થવાદી નૈયાયિકનો સન્નૃતિવાદી વૈશેષિકનો આત્મબેદવાદી મીમાંસકાદિનો અને નિત્યકર્મફલવાદી સાહેબ્યકદેશયોગીનો એમ ચારે અર્થ-વૈનાશિકનો વાદ કેવલ આન્તિવાદ છે, કારણ કે તે સર્વે આરોપિને-આરોપિત બ્રમે-કરીને જ તેમ રમરે છે-નિરુપે છે, અને દ્વિધોને તેમ ઉપદિશે છે, તેથી આરોપિતે-પ્રશંસાવાચક શબ્દોમાં સત્ય-ત્વારોપિકા ભ્રમયુક્તિએ-તે તો પક્ષનો ઉદ્ભવ થયાથી તેમના વાકયાનુરૂપે પૂર્વસિદ્ધ ભકિતસિદ્ધાન્તમાં કાંઈ પશુ હૂવશ્ય આશ્ચર્યનું નહિ, આ પ્રકારે વૈનાશિકનિરાકરણ પૂર્વાર્ધે સમાપ્ત થયું, હવે સર્વ-વૈનાશિકનું નિરાકરણ. તત્ર પૂર્વપક્ષનો આ પ્રકાર છે, ભવદુક્તન્યાયે તો ત્યારે ભકિતમાર્ગ પશુ સર્જિત નથી. કારણ કે ભકિતમાર્ગમાં સેવ્ય વિષય શિવ વા બ્રહ્મા હોય છે, અને ભકિતમાર્ગસેવ્ય આ વિપ્રયુક્તાદિ તો ગુણાભિમાની પ્રતિનિયતમાત્રકાયકતાં હોવાથી સ્વભક્તાર્થે પશુ સ્વાધીનમાત્ર જ કાર્ય કરી શકે છે અને તેથી આ ત્રિગુણ્યપ્રમાન પુરુષ-બ્રહ્મપદાધિમાની નારાયણ-સન્નવરસ્તમોગુણે કરીને વા ઉપાધિબેદથી છુટે કરીને સ્થિત્યાદિક પ્રતિનિયતકાર્યમાત્ર કરે છે, તેથી અલ્પદાનુત્વથી અને ગુણનયત્વથી ભકિતમાર્ગે પશુ શુ ? અને ગુણમયત્વથી તે નારાયણ પુરુષ પશુ તિરોહિતાનન્દ છે, તેથી તે પશુ રાજસેવકવત્ અન્યોપધાવનને અપેક્ષે છે, અને પુરાણમાં તથા લોકમાં દેખાય છે પશુ તે જ પ્રકારે, એમ સ્માર્તનું મત છે. આ પ્રકારનું સ્માર્ત મત પશુ નિરાકર્તવ્ય જ છે, અન્યથા પૂર્વેકિત ભકિતમાર્ગે સિદ્ધ રહે નહિ, અસિદ્ધ થઈ જાય. બજનીયમાં પૂર્વપક્ષીએ જે મિદા-બેદ-મ્થી તે પશુ અપોધકૃતા છે, બજતત્વરપાદાનથી થઈ છે, સમ-પ્રસિદ્ધયા-આત-દુઃખી-તે સ્માર્ત, એ પ્રકારના સ્માર્તજીવદવાચ્ય વાદીઓ જેને નારાયણ વહે છે, તે તો સાંપિયકી ભગવદ્ભૂતિ છે, ભકિતમાર્ગે પ્રતિપાદ્ય ભગવાન તો કાંઈ તાવ-માત્ર નથી, તે તો સાક્ષાદ જ પુરોષોત્તમ છે એમ બહુધા નિરૂપ્યું છે. આ પુરુષોત્તમપક્ષમાં પશુ જે અજ્ઞાન મુલબૃત્ત-મુલસ્વરૂપસખ-જ હોય ત્યારે તો પૂર્વેકિત દોષ તદવસ્થ જ રહે, અને તેથી જ કાષ્ઠક સર્વવૈનાશિક વાદી તો મુલબૃત જ પક્ષને અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય પશુ વહે છે, આશ્રયત્વવિષયત્વભાગિની નિર્વિભાગચિત્તિ જ પક્ષ છે, અને પૂર્વસિદ્ધ તમેગુણને આશ્રય અને ગોચર પશુ કાંઈ પશુ પશ્ચિમ-પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ-અર્થ કષ્ટનો નથી એમ તે સર્વવૈનાશિકવાદીની કલ્પના છે, આ પશુ પશુનું નિરાકરણ કર્તવ્ય

છે. અન્યથા ભક્તિમાર્ગે પરમાર્થપર્યવસાપી ન થતાં કેવલ અવહારમાત્રપર્યવસાપી થાય, તેથી કૃતિ અજ્ઞાનનો નિષેધ કરતાં કહે છે કે આપ પુરુષોત્તમમાં તે અભ્યોધ-અજ્ઞાનરૂપ અવબોધ-કોષ પશુ પ્રકારે પ્રવર્તે તો નથી, કારણકે આપ તો તત્ત્વ-અભ્યોધતઃ-તાદૃશ અવબોધતઃ-પરતઃ અને અવબોધરસ છો, ‘આદિત્ય સ્તુતિમસઃપરતતાનુ’ ‘યઃ સર્વગઃ સર્વલક્ષિતઃ’ ‘સત્ત્વ’ જ્ઞાનમનનતઃ ‘બ્રહ્મ’ ક્રત્યાદિથી આપ સ્વપ્રકાશ અને ચિદાત્મા છો, એમ સિદ્ધ થઈ જતાં શ્રુતિસદસે આપમાં અજ્ઞાનનો સમન્વય પણ નિરાકૃત જ છે, અને અવબોધનો-જ્ઞાનનો-પણ ને પરમાનુભવરૂપરસ તે જ આપનો આત્મા-સ્વરૂપ-છે. આ પ્રકારે અર્ધવૈનાશિક મુક્તિસ્વરૂપ કૃત્ય આન્તિમલક્ષ છે, અને ભગવન્માર્ગે તો સર્વકા સર્વથા નિર્દુષ્ટ જ છે, તેથી પૂર્વસિદ્ધ નિર્દુષ્ટ ભગવન્માર્ગે ભગવાન સેવ્ય છે એમ શ્રદ્ધ ધરું ને વાદીઓ ભગવન્મન નહિ સહીને અન્યથા શાસ્ત્ર વદે છે તે સર્વનું અર્ધવૈનાશિક અને સર્વવૈનાશિક મત આન્તિમલક્ષે અમુક્ષિતતઃ સર્વથા ઉપેક્ષ્ય જ છે તેથી તત્કૃત વિરોધને પણ અક્રિન્નિચકરમાત્ર માનીને પૂર્વેકત શ્રુતિસિદ્ધ જ મહામર્જુલ ભગવન્માર્ગે સદાનન્દ ધૃષ્ટ જ સેવનીય છે એમ ભ્રાત્ર સિદ્ધાન્તનો પ્રકાશ અત્ર વકત્રી શ્રુતિએ આ પ્રકારે કર્યો. (૧૨)

સદિવ મનસ્વિવૃત્ત ત્વયિ વિભાત્યસદામનુજા

સદમિમૃશન્ત્યદોષમિદમાત્મતયાત્મવિદઃ ।

ન હિ વિકૃતિં ત્યજન્તિ કનકસ્ય તદાત્મતયા

સ્વકૃતમનુપ્રવિષ્ઠમિદમાત્મતયાવસિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જીવાનાં બ્રહ્મરૂપત્વાદ્ દોષા અપિ ચ માનસાઃ ।

જગજ્ઞ સકલં બ્રહ્મ તતો દોષઃ કથં હરૌ ॥ ૧૩ ॥

નિષ્ઠા અસત્ આનુજ મન આપમાં વિશેષતઃ સદત્ પ્રકાશે છે, આત્મવિદ્ આ કાશેષ જગન્ને આત્મતાએ સત્ અભિપ્રયે છે, કારણ કે (કનકથી) કનકની વિકૃતિને તદ્દકમાંએ ત્યજતા નથી, સ્વકૃત અને સ્વાનુપ્રવિષ્ટ આ સર્વ આત્મતાએ અવસિત છે. ૧૩.

જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી દોષ પણ માનસ છે અને સકલ જગત્ બ્રહ્મ છે તો હરિમાં દોષ કયે પ્રકારે ? ૧૩.

ભગવન્માહાત્માર્થ જગત્કર્તૃત્વસર્વાશ્રયત્વાદિ ધર્મનો અક્રીકાર કરતાં જગદાશ્રયજગદુપાધાન-ત્વથી જગત્સમન્વિષદોષસમૃદ્ધનો અને જીવના ભગવત્ત્વથી તર્જિત કાષ્ઠકોષાદિ સર્વ દેષનો એમ મુખ્યતઃ દોષદ્વયનો પણ પ્રસંગે આપ ભગવાનમાં પ્રાપ્ત થતો નથી, જીવભાવમાં ને ને હૃદય પ્રાપ્ત થાય તે તે દોષ તો મનના જ છે, કાંઈ જીવના નથી, અને તે મન તો અસત્ જ છે, કારણ કે તેનું વિશેષતઃ નિરૂપણ જ અર્થશક્તિ નથી. યદપિ ‘નાસદારીનૃ નો સદારીનૃ’ શ્રુતિમાં મનનું રૂપ તાદૃશ સદસદાત્મક કથ્યું છે, તથાપિ તત્ર પણ મનનું અસત્ત્વ સદજ જ અને સત્ત્વ તો ‘જ્યયતે’ શ્રુતિતઃ આગત્યુકમાત્ર છે, તેથી અત્ર ‘સદિવ’ એમ સત્ત્વી ઉપમામાત્ર મનને આપી, શ્રુતિમાં સદસત્ત્વે પણ સ્થાપિત મન વસ્તુતઃ અસત્ છે, ઉપમાએ જ સદત્ છે, તે મન ઉભયાત્મક સદસત્ છે, કારણ કે તે નિષ્ઠા-શુદ્ધયયવેષ્ટિ-છે, તત્ર સત્ત્વરો વેષ્ટિત મન સત્ છે, અને રજોતમેશે વેષ્ટિત મન અસત્ છે, તેથી એતાદૃશ નિષ્ઠા

મનનો પ્રકાશ જીવના સમ્યક્-ધર્મી નથી, કિન્તુ આપના જ સમ્યક્-ધર્મી છે, તેથી તે મન આપમાં-
 આપના જ પ્રકાશમાં-પ્રકાશી છે, 'મનસો વશે સર્વભિદ' બબ્બુ નાન્યરમ મનો વસમન્વિધાય બીજોપિ
 દેવ: સહસ: સહીધાન' શ્રુતિ મનનું જે માહાત્મ્ય કહે છે તે પણ માહાત્મ્ય જીવાશ્રિત મનમાં યુક્ત
 નથી, પરન્તુ ભગવદશ્રિત જ મનમાં તે માહાત્મ્ય યુક્ત છે. ભગવદશ્રમત્વે જ મનનું માહાત્મ્ય
 શ્રુતિસિદ્ધ હોય તથાપિ કામક્રોધદોષસમ્યક્-ધર્મી તો આશ્રિત મન:સમન્વયે પણ આશ્રય ભગવાનમાં
 પ્રાપ્ત થાય એમ પણ આસક્તિ ન કરવી, કારણ કે મનુષ્યપર્યન્ત જ પરિબ્રમણમાં તે મનનાં તાદૃશ
 દોષપરબાવ છે, તુષ્ટરતમ્યથી આરમ્ભીને મહત્ત્વપૂર્ણ છે જે જે જીવજાત છે, તત્ત્વ મનુષ્ય મધ્યરમ
 છે, અને મન તો સર્વ જ જીવજાતે અર્થે ભગવાને નિયોજ્ય છે, તેથી મન સર્વત્ર મરિચક છે,
 બ્રહ્મતુષ્ટસ્તંભથી આરમ્ભીને મનુષ્યપર્યન્ત બ્રમત્ત અસત્ ત્રિજા મન આપમાં સર્વત્ર પ્રકાશી છે.
 જેમ તે 'મનતુ' પરિબ્રમણ સમ્ભવે છે તેમ તેના અથોદની વા સામર્થ્યની પણ કલ્પના
 કરી હોવી, કારણ કે ઉત્પત્તિપ્રસક્તિમાં મન એક જ છે એમ પ્રતિપાદન થયું છે. આથી મનુષ્યપર્યન્ત જ
 પરિબ્રમણ યાવત્ કરે છે તાવત્ જ તે અસત્ મન સદત્ પણ પ્રતિભાસે છે. અર્થે તો કલ્પિત
 સદત્ પરન્તુ બાહ્યે અસદત્ જ બાસે છે, તેથી કામાદિદોષ મનોમલક જ હોવાથી અને મનનું
 સત્વ પણ સ્વાભાવિક ન હોવાથી તાદૃશ મનોદોષે આપ ભગવાનમાં કામક્રોધાદિદોષપ્રસક્તિ સર્વથા
 પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. નાના પ્રકારે બાન્ત દૃષ્ટિએ બાસમાન પણ આ અરોપ સર્વ જગત્ આત્મતાએ
 બ્રહ્મતાએ-જ સત્ છે એમ અત્યન્ત પ્રમાણ્યુત્ત આત્મવિદ પુરુષો અભિમર્શે છે, સર્વ જ બ્રહ્મ
 છે એમ તે આત્મવિદ જાને છે, તેથી આપમાં જગદ્ભગવન્ધી દોષો અને મનસમ્યક્-ધર્મી દોષનો પણ
 પ્રસક્તિ પરિહત્ત ઈર્ષ્યો, જેમ એ-દ્રમલિકનું' અન્યથાપ્રદક્ષનસામર્થ્ય તો યુજ્ય છે, કાંઈ દોષ
 નથી, તેમ મનનું પણ ક્રોધકાર્થત્વથી કામાદિભાસન પણ યુજ્ય જ છે. વસ્તુત: તો તે મન પણ
 બ્રહ્મ જ છે એમ આત્મવિદ જાને છે, તેથી તે આત્મવિદનું સર્વ જ જ્ઞાન આત્મામાં જ પર્યવસે છે,
 તેથી આત્મા પરમાર્થત: રત્ય છે અને તે આત્મા જ જો સર્વ છે ત્યારે તો અસત્યતા પણ કેમ
 બાહ્યકૃતિ? અત્ત યુક્તિ પણ છે. કનકાર્થી વશ્વિક કનકની કુણ્ડલાદિકવિકૃતિને ત્યજતો નથી, પરન્તુ
 તદ્વાત્મતાએ-કનકાત્માએ-જ તે વિકૃતિનું' પણ ગ્રહણ જ કરે છે, દૃષ્ટાન્તમાં કનક ઉપાદાન છે અને કુણ્ડલાદિ
 વિકૃતિ મધ્યમા દ્રવ્યાન્તરે આપરિત છે તેથી કુણ્ડલાદિ કનકવિકૃતિનું ગ્રહણ કનકને થાય તે
 યુક્ત છે, પરન્તુ દાષ્ટાન્તિકમાં જગદ્ જડોપાદાનક છે અને તે જડોપાદાનક જગદ્ જીવસામગ્રીએ
 પૂરિત છે તેથી જગત્ કયે પ્રકારે ભગવાન એમ પણ કહ્યું ન કરવી, કારણ કે 'સ
 આત્માન' સ્વયમકુરત' શ્રુતિએ જગત્ને સ્વે-ભગવાને-જ કયું' છે તેથી તે આત્મોપાદાનક છે,
 જડોપાદાનક નથી, અને 'તત્ સદ્ધા તદેવાતુપ્રાવિશત્' શ્રુતિ: જગત્ સ્વે-ભગવાને-જ અનુપ્રવિષ્ટ
 પણ છે, તેથી આત્મોપાદાનક આત્માનુપ્રવિષ્ટ જગદ્ અને જગત્માં રિશત સામગ્રીમાત્ર પણ ભગવાન જ
 છે, જેમ કનકાર્થી વશ્વિક કનકની કુણ્ડલાદિ વિકૃતિને કનકાત્મતાએ જે ગ્રહે છે, તદ્ધ કે ત્યજે છે,
 તેમ સ્વે-ભગવાને-કૃત અને સર્જનાનન્તર પણ ભગવાને જ અનુપ્રવિષ્ટ આ સર્વ જગદ્ આત્મા-
 તાએ-બ્રહ્મતાએ-જ અવસ્થિત-નિર્ધારિત છે, એમ આ સર્વ જગદ્ આત્મતાએ જ પર્યવ-
 સિત છે, તેથી સર્વ જ બ્રહ્મ-જોવાથી કેવો દોષ કયાં હોય? દોષનું દોષત્વ પણ મતાન્તરમાં જ
 છે, બ્રહ્મવાદમાં તો વસ્તુત: સર્વ જ બ્રહ્મ છે, તેથી માનસ દોષનું પણ પ્રાક્તલ જ છે, અને તેથી
 બ્રહ્મવાદમાં તો સર્વ જ અવિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે જગજીવસમ્યક્-ધર્મી પરસદક્ષ પણ દ્રવ્યયુગો
 આરોપ આપ ભગવાનમાં કરવામાં આવે તોએ અમારું' પર્યવસાન તો આત્મવિદના અનુભવની
 સમ્ભવિએ આપની નિર્દોષતામાં જ થઈ રહે છે. (૧૩)

તવ પરિ થે ચરન્ત્યશ્વિલસત્ત્વનિકેતતયા

ત ઉત પદાક્રમન્ત્યવગણય્ય શિરો નિર્ઝતેઃ ।

પરિવયસે પશૂનિવ ગિરા વિબુધાનપિ તાં—

સ્ત્વયિ કૃતસૌહદાઃ સ્વલુ પુનન્તિ ન યે વિમુખાઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વથા સર્વતઃ શુદ્ધા ભક્તા એવ ન ચાપરે ।

અતઃ શુદ્ધિસમીપ્સદ્ધિઃ સેવ્યા ભક્તા ન ચાપરે ॥ ૧૪ ॥

આપને-વા આપના સમગ્રની કોઇ પણ પદાર્થને-અખિલસત્ત્વસ્થાનને જેઓ પરિચરે છે તેઓ જ નિર્ઝતિના પણ શિરને અગણ્યને પદે આક્રમે છે. તે વિમુખોને પણ પશુવત્ આપ ગિરા-વાણીએ-બોધો ઠો, આ પમાં કનસૌહદા અરે પરિત કરે છે, જેઓ વિમુખ છે તેઓ પરિત કરતા નથી. ૧૪. સર્વથા સર્વતઃ શુદ્ધ ભક્ત જ છે, અપર કોઇ પણ નથી, તેથી શુદ્ધિના અભીષ્ઠાઓએ ભક્ત જ સેવ્ય છે, અપર કોઇ પણ સેવ્ય નથી. ૧૪.

આપને જે પરિચરે છે વા આપના સમગ્રની કોઇ પણ પદાર્થને જેઓ પરિચરે છે તેઓ જ નિર્ઝતિનું-મૃત્યુનું-શિર પદે આક્રમે છે, અને તે આક્રમણ પણ તેઓ અગણ્ય કરતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક જ અગણ્યને કરે છે આથી ભગવદ્દુન દાન તો દર રજી પદનું સેવામાત્રે પણ મૃત્યુનો જય થાય છે એમ કથન થયું. દુઃખદાનિ અને સુખલાનિ એ દય તો સર્વને જ અભીષ્ટ છે, તત્ર ભગવાને જ કરીને સુખ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા કોઇ પણ પ્રકારે સુખ સિદ્ધ થતું નથી એમ નિરુપણ તો પૂર્વે થઈ જ ગયું છે, તેથી દુઃખદાનિ પણ ભગવત્સેવાએ જ થાય છે અન્યથા પ્રકારનાં દુઃખદાનિ થતી નથી એમ અત્ર નિરુપાય છે. દુઃખનો અવધિ મૃત્યુ છે. તે મૃત્યુ કર્મોત્તરે પ્રાણીઓને દુઃખનું પ્રકર્ષ દાન કરે છે, સર્વકર્મપેક્ષાએ પણ દુઃખદાતાની શિરે કર્મનરુપ અવગ્રા મહાન અતિક્રમ છે, નિર્ઝતિ અનુષ્ઠન કરીને જ દુઃખપ્રશન કરે છે, તે દુઃખ પણ એ પરિચારકનું તો ભગવદ્દુન જ થઈ જાય છે, તેથી તેમને તો દુઃખ જ કર્મમાંથી હોય ? મૃત્યુના મૂર્છાપરિ રૂપ જ પદદાન-મૃત્યુદાન-નિર્કમું છે, જેઓ નિરન્તર સેવા કરે છે તેઓ સેવાર્થ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠમાં પણ અપેક્ષિત છે, દેહાન્તરાદિનિર્મોલ્યમાં કદાચિત્ સંસ્કારનાશ અને વિવર્ય પણ થાય, તેથી તે જ શરીરને મૂલીને તેઓ કૃત-સત્ત્વર-સેવાર્થ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠ પ્રતિ ગમન કરે છે, ત્યારે મધ્યમાં પ્રતિબંધસ્વરૂપે મૃત્યુ જો આવે છે તો તે પ્રતિબંધક મૃત્યુને દેખીને પણ ત્યારે અભીત જ રહીને તે મૃત્યુની પણ અવગણના કરીને આરાહનિર્મોલ્યધ્રુવ તોના શિરને ઉપયોગ કરીને તેના શિરનું આક્રમણ કરીને તેઓ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠ પ્રતિ ગમન કરે છે. મહાયાહસો મૃત્યુનું શિર છે, અને તે મહાસાહસોનું પણ ભક્તકૃત કરણ એ જ મૃત્યુના શિરનું અધિરોહણ છે, આ તો થઈ આધિભૌતિક વ્યવસ્થા, આધ્યાત્મિકમાં તો દેહદેહિકવૈદિકાદિ સર્વ જ ધર્મોને ઉત્સર્જીને તે સર્વ જ ધર્મને ચિરુદ્ધ પણ કરી દાખે પરિચારક ભગવત્સેવા જ કરે છે, અખિલસત્ત્વનિકેતનમાં આપની જ પરિચર્યો કરે છે, તેથી અત્ર અધિકૃત્ત્વનો સેવાપ્રસન્ન નથી, અખિલસત્ત્વમાં-પ્રાણિમાત્રમાં-ભગવન્નું નિરન્તર-સ્થાન-છે, સર્વત્ર ભગવાન જ છે, એમ જાનીને જેઓ સર્વના અધિરોધે પરિચરે-સેવે-છે,

તે પરિચારકો મૃત્યુના શિરને આક્રમે છે, ' સર્વ તદ્દિપ્તમગ્નીશ્વર્યમેવ વસ્તોપિતો જ્ઞસિ ' વાક્યથી એવું અખિલસત્ત્વનિકેતવે દર્શનમાત્ર પશુ ભગવતોપહેતુ થાય છે. 'કુરુતેર્માવિગ્નમનમ' ' ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ' હત્યાદિવદ્ અન્યથા-અદિચુંબકૃત સેવામાં-તો દોષતુ જ શ્રવણ છે. 'તવ' એમ પછી વિભક્તિના પ્રયોગથી તત્સંગ્રહની કોષ પશુ પદાર્થને પરિચરે, પરંતુ સર્વાત્મભાવ અપેક્ષિત છે, કાશ્ચ કે 'શ્વેતોઃ સ મૃત્યુમાન્મેતિ મ ઇહ નાનેવ પશુપતિ' શ્રુતિથી ભેદદર્શનમાં મૃત્યુ પરાક્રમે છે, અને ભેદ-દ્રશ્ય પરિચારક તે મૃત્યુપરાક્રમે વિવક્ષ્યર્થ જ્ઞાપ્ય છે, કેહદેહિકૃત્તૃત્તિદિ સર્વના અતેકમમાં તે પરિચારકોને દોષ કેમ નહિ આથવા તે ધર્મરક્ષકોના તે પરિચારકો પ્રતિ કોષ-કેમ નહિ એમ પશુ સદ્ગુણ ન કરી, કાશ્ચ કે પરિતઃ વચન-અન્ય-આપ કરો છો, યત સ્વસ્વામી ભગવાન મૃત્યુથી પશુ એક દેશતુ અન્યન કરે છે તત્ર મૃત્યુની આગમ્યનામાં ભગવત્પરિચારકને સદ્ગુણ જ શી ? કિંગ્ય ભગવાન તો મિરા-વાચ્યાએ-અન્યન કરે છે, સાક્ષાદ્ અન્યન ભગવત્સેવક જ કરે છે, જેમ રાજા તેમ ગિરા-આજ્ઞામાત્રે-અન્યન કરે છે પરંતુ સાક્ષાદ્ અન્યન રાજસેવક જ કરે છે, તેમ કાષ્ઠાન્તિકમાં પશુ આજ્ઞામાત્રે જ ભગવાન પરંતુ સાક્ષાત્ તો અન્યન ભગવત્સેવક જ કરે છે, તેમના તાદૃશ અનિકમ પશુ અભ્યાસપ્રાપ્ત જ છે, તેથી અભ્યાસપ્રાપ્ત તદતિકમમાં તે પરિચારકોને કોષ પશુ પ્રકારે સદ્ગુણ ઉત્પન્ન થતી જ નથી. કિંગ્ય જેમ પશુઅન્યન પશુ મરદાદિમાં યોજનાર્થ છે તેમ અત્ર વિયુધોને પશુ સેવામાં યોજનાર્થ જ પરિચારકો અન્યન પશુ કરે છે, તેથી પરિચારકો સેવાના નિરૂપક છે, વિયુધોને પશુ પરિચારકો પશુવત્ત્વ યાંધીને ભગવત્સેવામાં યોજ છે કે જેથી સેવાને પ્રાપ્ત કરીને સ્વગત તે વિયુધો પશુ કૃતાર્થ જ થાય, તેથી સેવાર્થ વિયુધોને અન્યન કરવામાં પરિચારકોને તો કોષ પશુ પ્રકારને મનઃકલેશ થતો નથી, આથી સેવકોને દેવની પશુ અપેક્ષાએ કૃતર્થ નિરૂપ્યો. પરંતુ સેવકો અમર્થોદ છે તેથી તેઓ નિન્દિત અને અશુદ્ધ કેમ નહિ ? તેઓએ આપમાં જ સૌહાર્દ કયું છે, તેથી તેઓ નિન્દિત વા અશુદ્ધ નથી, પ્રત્યુત તેઓ તો જન્મતુને પવિત્ર કરે છે. આપથી વિયુધ તપત્ત્વ વા તત્સદૃશ અન્ય ધાર્મિક નથી. અત્ર આ અર્થ છે. શુદ્ધિ પશુ અત્ર દિધા છે, ૧. દોષનિર્દેશજ્ઞાતિમક્રા અને ૨. ગુણધારકર્ત્ત્વ, તત્ર ગુણો ઉત્કર્ષ ભગવત્સેવાવિધિ છે, ' યસ્માસ્મિત્ ભકિર્નર્મજવત્કિંગ્યના સર્વૈર્જ્યૈસ્તત્ર સમાસને સુરઃ ' હત્યત્ર આ ગુણોત્કર્ષ નિરૂપ્યો છે, દોષને અવધિ ભગવદ્વજા છે, ' જ્ઞાદ્વલ્યાસક્તત્રનુ પાપ તો કથમ્થન શમે, પરંતુ ભગવદ્વજાનતુ' પાપ તો હંપકોઠિશને પશુ શમે નહિ' વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે, તેથી જેઓ ગુણવાન હોય છે તેઓ જ તે જ ગુણશેષી નિર્વાર્તિતદેવાભાસ હોવાથી અન્યના પશુ દોષને દૂર કરીને ગુણધાન કરવાને સમર્થ થાય છે, પ્રત્યુત જેઓ દોષપૂર્ણ છે તેઓ તો દોષાંશો જ નિર્વાર્તિતસર્વગુણ છે, તેથી તેઓ તો કોષ પશુ પ્રકારની શુદ્ધિ વસ્તુતઃ કરી શકના નથી, એ વસ્તુત્થિતિમાં 'અજુ' પદે પ્રમાણ સમર્થુ. એમ ભકતના દોષતુ નિરાકરણ કરીને શ્રુતિએ ફલત દોષનો પરિહાર કર્યો. (૧૪)

ત્વમકરણઃ સ્વરાહિલિલકારકશક્તિધર—

સ્તવ બલિમુદ્દહન્તિ સમદન્ત્યજયાનિમિષાઃ ।

વર્ષમુજોલિલક્ષિતિપતેરિવ વિશ્વમુજો

વિદધતિ યત્ર યે ત્વધિકૃતા ભવતશ્ચકિતા : ॥ ૧૫ ॥

સુવર્ણપ્રતિમેવાસૌ સર્વાનન્દમયોઘિરાટ્ ।

સર્વસેવ્યો નિયન્તા ચ નિર્દુષ્ટઃ સર્વયૈવ હિ ॥ ૧૫ ॥

આપ અકરણ સ્વરાટ્ અભિલકારકશક્તિધર છો, જેમ વર્ણશુભ અભિલક્ષિતપતિનો બલિ ઉઠકે છે તેમ આપની અન્નએ અનિમિષ દેવો આપના બલિને ઉઠકે છે અને સમદે છે. આપે યત જે તો અધિકૃત છે તત્ર આપથી ચક્રિત તે તે વિષયસટ્ તે તે કાર્ય કરે છે. ૧૫

સુવર્ણપ્રતિભાવત્ આ (કૃષ્ણ) જ સર્વાનન્દમય ઘિરાટ્ સર્વસેવ્ય નિયન્તા અને સર્વથા જ નિર્દુષ્ટ છે. ૧૫.

એમ ભજનીયદોષને અને ભકતદોષને પણ પરિહરીને ભજન સિંધર કર્યે સતે પ્રાતીતિક દોષે અમળન આશરૂંને 'તવમકરણ' શ્લોકે નિરાકર છે. અવતારમાં ભગવાન ઇન્દ્રિયવાન પ્રતીત થાય છે, અને તે ઇન્દ્રિયો રાનાર્થે કલુષ હોય છે, તેમ સને અધમત્વ અને તત્કાર્યઅધ થાય, ન્યાય-સિદ્ધાન્તવદ્ શુકત નીચેમાં પણ ઇન્દ્રિયો સ્વીકારી સકાય નહિ, કારણ કે 'વાક્યનસિ સમ્પત્તે' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોના લયતું શ્રવણ છે અને 'વાગગ્નિરભયતું' શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયો આધિદેવિક છે એમ શ્રવણ છે, તેથી તાદશ ન્યાયસિદ્ધાન્તનું તો શ્રવણ અવેદિક કરી શકે, તેથી ઇન્દ્રિયનાં તત્તમિયત ઇન્દ્રિયો નિત્ય અને જીવેનાં ઇન્દ્રિયો તો અદ્યૈ કૃત છે, તે જીવેન્દ્રિય પણ પ્રતિનિયત ભગવદીય છે, ભગવદર્થ જ કૃત છે, પ્રતિનિયત જીવેન્દ્રિય ભગવદર્થે કલુષ છે એમ માનવું, તેથી તે ઇન્દ્રિયોએ સહ ભગવાનનો સ્વાભાવિક વા આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ વક્તવ્ય છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયના સમ્બન્ધદારા ભગવાનમાં દોષને સમ્બધ છે, તેથી તાદશ સદોષ ભગવાનનું ભજન કર્તવ્ય નથી એમ આશરૂં થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કયે છે, કે આપ અકરણ છો, આપ ઇન્દ્રિયે રહિત છો, કોઈ પણ પ્રકારે આપને ઇન્દ્રિય નથી, અકરણ સૌ ઇન્દ્રિયકાર્ય કેમ થઈ શકે એ શુદ્ધિનો પરિહાર 'સ્વરાટ્' પદે કયે છે, આપ સ્વરાટ્ છો, સ્વે રુપે—સ્વરુપે—જ આપ પ્રકાશ છો, આપનું સ્વરુપ જ સર્વસમર્થ ન હોય તો ઇન્દ્રિયોમાં તે સામર્થ્ય ક્યાંથી આવે ? મુલબુતેન્દ્રિય કવત્તાં તો અદ્વિત-વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. કિંચ આપ અભિલકારકશક્તિધર છો, સર્વ-વદ્ પણ-કારકની-સકલ ક્રિયાક્રાપની-આધારાર્થ શક્તિને-સામર્થ્યને-આપ ધરો છો, કારણ કે શબ્દાશ્રય તે તે કારકો અનિત્ય છે, ભગવાનનાં ભતિવત્ નિયતશક્તિમત્ત સ્વીકારતા તો કાર્યોન્તરનો ઉદય-ઉર્ધ્વ જ થાય નહિ, સર્વશક્તિમત્ત સ્વીકારતાં તે એક જ ઇન્દ્રિયે પણ સર્વ કાર્ય સમ્બલતાં તે ઇન્દ્રિયને શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ આપન થતાં અનેક કૃતિ વ્યર્થ થઈ જાય, આથી કારકોની સર્વ જ શક્તિને આપ ભગવાન જ ધરો છો—ભરો છો—અને તત્તત્તવસરે તે તે શક્તિને તત્ર તત્ર સ્થાપે છે એમ માનવું. આ અર્થમાં અન્યથાનુપપત્તિરૂપ હેતુનું કથન 'તવ અર્થે' ઇત્યાદિએ કરે છે, જે અનિમિષ ઇન્દ્રિયદેવતાની સ્વતઃશક્તિ હોય વા તેઓ સ્વાધીન હોય ત્યારે ભગવાનને બલિ સમર્પણે સ્વયં ભગવત્તેય મહે નહિ પરન્તુ 'યાવદલિ' તેજ હરમ કાચે' વાક્યમાં સ્પષ્ટસમયે તાદશ અલિ-કરણની પ્રાર્થનાનું શ્રવણ છે, કિંચ, ને અનિમિષ દેવો અન્નએ વ્યાપ્ત છે, તેઓ પ્રકૃતિએ વરીકૃત છે, તેથી તેઓ સ્વતત્ત કેમ હોય ? લોકમાં અભરણકો પણ સ્વામ્યર્થ જ સેવા કરે છે, અથવા તેઓ અજ્ઞાતમત્રને પરિમહે છે, તેથી યત આ અનિમિષ દેવો અત્યદ્ય છે, ઇન્દ્રિયસ્થાનીઓની પણ આ સ્થિતિ છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયશક્તિઓ તત્ર સિદ્ધિ કેમ કરી શકે ? અદ્ય જ દેવતાઓની આ સ્થિતિ હશે એ

આશક્ષીના પરિહારાર્થે મહાન્ વિશ્વસૂત્રની પશ્ચ આ જ રીતિ છે એમ જણાવવાને અત્યાતરૂપ દૃષ્ટાન્ત 'વર્ષભુજઃ' ઇત્યાદિ પદે કયે છે, જેમ જમ્બુદ્વીપમાં નવ વર્ષ છે-તથા અન્ય દ્વીપમાં સપ્ત સપ્ત વર્ષ છે-તત્ત્વ એકેક અધિપતિ હોય છે, તેઓ સ્વનિવાહાર્ય સાર્વભૌમની સેવા કરે છે, તેમ એકેકેન્દ્રિયના સ્વામીઓ સર્વસદ્ગતાધિપતિની સેવા કરે છે, અનિયમ દેવ અઘ્નએ-આધાએ-આપના બલિને ઉઠહે છે અને સમ્યક્ અદે છે, ભયશૂન્યને બલિ સમૂપનિ તે શોષને સ્વયં મહે છે, જેમ અધિસક્ષિનિપતિ સાર્વભૌમ રાજ્યનો બલિ-કર-નવવર્ષોધિપતિ-અણ્ણમણ્ણપતિ-વહે છે તમ વિશ્વ-સુભદિ દેવો પશ્ચ ભગવાનને બલિ સમૂપનિ સ્વયં તદુચ્છિદ શોષને મહે છે, અને આ શોષએ જીન્દ્રિયસ્વામીઓ અપ્રણેયક પશ્ચ નથી, કિન્તુ તેઓ વિશ્વસૂત્ર, વિશ્વ સર્જનમાં તેમના વિનિયોગ કર્તવ્ય છે, કિન્તુ વર્ષોધિપતિઓ તો કદાચિત્ સ્વતન્ત્ર પશ્ચ હોય, પરન્તુ આ વિશ્વસૂત્ર કેવલ આપને જ અધીન છે એમ 'વિદધતિ યત ચે ત્વચિકૃતાઃ' ઇત્યાદિ કયે છે. સુતરાં આપ ભગવાનથી અન્તઃ અક્રિત-ભીત-સત્તા તેઓ તથા તથા કરે છે, અને જે જે કાર્યમાં આપે અધિપતિત્વે તેમને સ્થાપ્યા છે તે તે કાર્ય તેઓ ભગવાનથી ભીન જ રહીને કર્યાં નથી, અન્યથા-જે તેઓ ત્વદધીન ન હોય તો-તેમના અનભિપ્રેત કાર્યમાં તેઓ અધિકૃત-સ્થાપિત-જ થાય નહિ, અગ્નિય કાર્યમાં તેઓ વર્તે જ નહિ, આપના જ ભયથી જીન્દ્રિયો વિરસ દુર્ગન્ધમાં ભયાનક દુષ્ટ શબ્દમાં વા દુઃખપુન્જ ખરસપમાં પ્રવર્તે છે, જે તે દેવો ત્વદધીન ન જ હોય તો સુતરાં લોકનિર્નિદન મલેન્સગોદિ કાર્યમાં અધિકારને તેઓ મહે જ નહિ. આ પ્રકારે ધર્મધર્મિ પ્રકારે ભજનાર્થે દોષાભાવ કથો. (૧૫)

સ્થિરચરજાતયઃ સ્યુરજયોત્થનિમિત્તયુજો

વિહર ઉદીક્ષયા યદિ પરસ્ય વિમુક્ત તતઃ ।

ન હિ પરમસ્ય કશ્ચિદપરો ન પરશ્ચ ભવેદ્

વિયત ઇવાપદસ્ય તવ શૂન્યતુલાં દધતઃ ॥ ૧૬ ॥

સર્વભાવવિનિર્મુક્તઃ પૂર્ણઃ ક્રીડાર્થમુદ્ગતઃ ।

નિમિત્તં તં સમાશ્રિત્ય જાયન્તે જીવરાશયઃ ॥ ૧૬ ॥

હે તોવિમુક્ત! આપ પરની ઉદીક્ષાએ ત્યારે વિહર થાય છે ત્યારે અભામે ઉચ નિમિત્તયુક્ત સ્થિરચરજાતિ સ્વતઃ જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમને કોઇ પર કે અપર ન હોય, કાંચુ કે આપ પરમ તો વિવદન્ અપદ છે અને શૂન્યતુલાને ધરે છે. ૧૬.

સર્વભાવવિનિર્મુક્ત પૂર્ણ દૃષ્ટ ક્રીડા ઉદ્ગત છે, તે નિમિત્તને સમાશ્રયી ઇવરાશિઓ થાય છે. ૧૬. કાર્યદાસ પ્રામ દોષને 'સ્થિરચરજાતયઃ સ્યુઃ શ્લોકે' નિરાકરે છે. જે ભગવાન પૂણ્યોન્નને સર્વદોષવિ-વર્જિત છે તો તે પૂણ્યોન્નને સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાનના આશ છત્રે નાનાવિષ યોનિને કેમ માત્ર થાય ? આથી જ્ઞાન છે કે ભગવાન જ તેમને સ્વહિતાર્થ ઉત્પાદે છે, અન્યથા તેમની ઉત્પતિ જ મટે નહિ એમ આશક્ષીને પરિહરે છે કે જેમ સ્વગૃહમાં રમમાણ પશ્ચ રાજ્યને તદા-દોદેકથી બદિર્ગમનેરજા થાય છે તેમ ત્યારે આપનો વિહર-વિહાર-થાય છે, સ્વાર્થથી નહિ પરન્તુ સ્વાનન્દોદેકમાત્રથી આપનો મન્ય કલાચિત્ વિહર-ક્રીડા-થાય છે, ત્યારે સ્થિરચરજાતિ-

સ્થાવરજંગમભેદ સ્વયં જ વર્ણાશ્રયે જીવત્ ઉત્પન્ન થાય છે, પર્વત્ય વર્ણશ્રયી અધિક ક્રિયાનુ પશુ પશુ કાર્ય કરતો નથી, તેમ ભગવાન પશુ જીવની ઉત્પત્ત્યર્થ કેવલ જ વિહાર કરે છે, તે વિહારથી એજા ઉદ્ભવ થતાં તે જ એજા પ્રસિદ્ધ કાલ કથાય છે, અને તે કારે પ્રકૃત્યાદિ શક્તિઓ પ્રેરિત થાય છે, જેમ ગાળ નિર્ગત સને અપ્રેરિત પશુ સેવક સ્વસ્વકાર્યમાં પ્રવેશે છે તેમ કાલ ગુણભોગને ફરે છે, અને પ્રળલાસિ ઉદ્ભવ સને સ્વિદુલ્લેખી નાનરે છે તેમ જીવ પશુ નિઃસરે છે, તતઃ કાલે જીવ-સુષુપ્તિ સક્ષિત અને પરમ્પરાએ સર્વ જ કાર્યભનને ઉપાદે છે, તત્. ભગવાનમાંથી નિર્ગત તે જીવે પ્રકૃતિ ઉપગ્રહીને યત કવચિત્ કામચલાન કર્મને વા અસનને નિમિત્તત્વે સમાશ્રયને નાશ-નિધ થોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ વાયુને આલિંગીન તે વાયુએ યત કૃતશ્વિદ નીચમાન અગ્નિનિર્ગત વિસ્ફુલ્ગી નૃણાદિમાં પડનાં ઉર્જાને પ્રાપ્ત કરે છે, જગમાં પડનાં નિર્વીર્ય ચક્રીય છે, અને ભૂમિ પડતા અધમાત્ર રિયતિ કરે છે તેમ, જીવ પશુ ભગવાનમાંથી નિઃસરને પ્રકૃતિને ઉપગ્રહીને નિમિત્તત્વે કર્મગો વા અસાનને સમાશ્રય કરીને નાનાવિષ થોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ દૃષ્ટાન્તમાં ચલભૂત વહિ કોષક સ્થલે કોષક વસ્તુભિગને થોજે છે તેમ અગ્નએ-પ્રકૃતિએ-ઉત્થિન સતી તે ઘિરચરભતિ આપમાંથી ઉદ્ભવ નિમિત્તે-કર્માદિએ-સથોભય છે, તેથી તે સ્થિરચરભતિ અગ્નયોદ્યાનનિત્યુક્ત છે, અને તેથી આપને વિહાર જ તત્ત નિમિત્ત છે. આપની કેવલ ક્રિયાશક્તિ જ ત્યારે નિમિત્ત હશે એમ આશકૃતિને 'ઉદીક્ષ્યા' પદે જ્ઞાનશક્તિનું પશુ નિમિત્તત્વ કયે છે, જ્યારે દક્ષિ ઉદ્ગતા થાય છે ત્યારે તે ઉર્જાના દક્ષિણ સહિત જ વિહાર થાય છે, તેથી આપના કોષ કેવલ ક્રિયાશક્તિપૂર્વક નથી, પરન્તુ વૈજ્ઞાનિકી જ્ઞાનપૂર્વિકા પશુ છે. પરન્તુ આ વિહાર પશુ અગ્નએ થાય અને તેથી પ્રકારાન્તરે પશુ હોય પ્રસકત થાય એમ આશકૃતિને 'પરમ્પ' પદે પરિહરે છે કે આપ પર છે, અગ્નના પશુ નિયામક છે, તેથી નિયામક આપમાં નિયમ્યા આવાએ કૃત હોયસર્ગ પશુ પ્રસકત થતો નથી. જેમ આપએ મોઢ વા આસકિત થાય છે તેમ ભગવાનમાં ભાર્ગવદ્ ભાવાએ કૃત મોહનો વા આસકિતનો પશુ પરિહાર 'વિચક્રત તતઃ' પદે કરે છે કે આપ તત્. વિપ્રકત છે, તે અગ્નએ લક આપનો સમ્પન્ન જ નથી, સમન્ન હોય ત્યારે તો તે અગ્ન કાષ્ટ પશુ મોહાસકિતરૂપ કાર્ય કરી શક, પરન્તુ જેમ હુદ્રા દાસી રાજપ્રેરિકા થઈ શકતી નથી તેમ વિહારમાં કવ પશુ હુદ્રા આવા દાસી ભગવત્પ્રેરિકા થઈ શકતી નથી, પ્રકૃતિ પ્રેરિકા મા હો તથાપિ ગુણ કાલ વા અન્ય જ અન્તરજ્ઞી શક્તિ પ્રેરક હો, અને તે શક્તિઓએ જ ભગવાનમાં હોયસમ્પન્ન પ્રાપ્ત થાય એમ આશકૃતિને 'નહિ પરમસ્થ' પદે પરિહરે છે કે આપ પરમ છે, અતિપર છે, અસરથી પશુ અસરિયત છે, લોકચાર્તનભિત છે, આપને કાષ્ટ પશુ પદાર્થ અપર-હીન-નથી વા પર-ઉત્કૃષ્ટ-નથી, અપર કે પર કાષ્ટ પશુ આપને વિહારાર્થ પ્રેરી શકતું નથી, સ્વતન્ત્ર આપ વિહાર કરો છો, તેથી અગ્નને હુદ્રા દાસી કથાને આપને રાજદૃષ્ટાન્ત સમર્પ્ય, રાજદૃષ્ટાન્ત વિહારાર્થ જ છે, પ્રેરકાર્થ નથી, પ્રેરક અર્થ પશુ તેને જ પ્રેરે છે કે જેનો કાષ્ટ પશુ પ્રેર્ય વિવય હોય, જેમ અન્ત-કરણ્યોદ્યાનાર્થ અને તતઃ અન્વશસ્ત્રાદિકાર્યર્થ ચલુશ્રાન્ત પ્રેરે છે તત્ત તો અન્તરજ્ઞસામગ્રી સમ્પાદિકા વા પ્રેરિકા પશુ હોય છે, પરન્તુ આપ તો કેવલ આનન્દમાત્ર સર્વસમ્પન્ન-રહિત છે, તેથી પ્રેરણાનિયમ જ ન હોવાથી કચ્ચિત્ પશુ આપનો પ્રેરક કાષ્ટ પશુ થઈ શકતો નથી, તત્ત પશુ સ્વરૂપ સ્થાત વિશેષાકૃતિ ઉત્કર્ષભાવાપન્ન અને અપકર્ષભાવાપન્ન પદાર્થ એમ પચ્ચવિધા સામગ્રીનો પશુ આપમાં અભાવ છે, આ પચ્ચ સામગ્રી પશુ આપ ભગવાનમાં નથી, ક્રારણ કે આપ સર્વથી પરમ છે, ઉત્કર્ષપકર્ષભાવરહિત છે, અને તેથી આપને પર-ઉત્કૃષ્ટ-અપર-અવર-અપૃષ્ટ-પશુ નથી, 'ન અપરઃ' અને ન પરઃ' એમ નકારદય નિર્દિશે છે કે આપ તો પરથી અને અપરથી

પૃથક્—સર્વનિલક્ષણ—જ છે. આપમાં સર્વનિષેધ સ્વતઃસિદ્ધ જ છે એ આશયથી ‘અપદસ્ય’ પદ પ્રયોજ્યું, આપ અપદ-સ્થાનરહિત—છે, અને ચક્રારથી તત્સામથીરહિત પણ છે, સર્વ જ પદાર્થ સંપાર હોય છે, અને આપ ભગવાન નિરાધાર કેમ એ સફાના પરિહારાર્થ ‘વિયત ઇવ’ પદે દ્યોત કયે છે કે આપ આક્રોશ સદૃશ છે, કોઈ પણ ક્રિયાએ આપ વ્યાપ્ત નથી, આથી આપ સર્વવિશેષરહિત છે એમ કહ્યું. કોઈને આપનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી એમ શૂન્યતા દર્શન’ પદ કયે છે. આપ શૂન્યતાને—શૂન્યસમતાને—જેવો છે, આપ શૂન્યસમ છે, તથાપિ શૂન્ય નથી, શૂન્યગતિ નિરાસાર્યે ‘તુલા’ શ્લ પ્રયોજ્યું, અસર્જ્ય શબ્દ પુરુષ’ અણબદ્ધમસ્પર્શમ’ ‘કેવલમરતીત્વેવોપલાબ્ધવ્યા’ શ્રુતિએ આ જ કયે છે કે આપ તો કેવલ અસ્તિત્વે જ ઉપશબ્ધ્ય છે, તેથી એતાદૃશ ભગવાનને કૈાણ જાની પણ શકે કે જેથી પ્રેરે આ પ્રકારે જીવના નાનાવિષ યોનિસખમન્ધે પ્રતીત પણ આપમાં પ્રાપ્ત દોષને પરિહાર થઈ ગયે. (૧૬)

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુમૃતો યદિ સર્વગતા—

સ્તર્હિ ન શાસ્યતેતિ નિયમો ધ્રુવ નેતરથા ।

અજનિ ચ યન્મયં તદવિમુચ્ય નિયન્તુ ભવેત્

સમમનુજાનતાં યદમતં મતદુષ્ટતયા ॥ ૧૭ ॥

નિયન્તા જીવસઙ્ગસ્ય હરિસ્તેનાણ્વો મતાઃ ।

જીવા ન વ્યાપકાઃ કાપિ ચિન્મયા જ્ઞાનિનાં મતાઃ ॥૧૭॥

હે કુવ ! અપરિમિત—અસંખ્યાત—અને કુવ— નિત્ય—તતુત્ત્વ—જીવ—એ સર્વગત વ્યાપક હોય તો તેમનું શાસન થાય નહિ, તેથી આપે તેમનું નિયમન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, જીવ અવ્યાપક હોય તો જ નિયમનિષામકભાવ હોઈ શકે, ઇતરથા—જીવના વ્યાપકતામાં અને ભગવાનના અણુત્વમાં—નિયમનિષામકભાવ ઉપપન્ન થાય નહિ, જે જીવ યન્મય—અક્ષય—અદ્ભુત—ધર્મે તે અદ્ભુતમકત્વને અપરિપક્વને અદ્ભ નિયન્તુ છે, જીવનું નિયમક ભગવત્સ્વરૂપ છે. સર્વસમ અદ્ભ છે એમ અનુભવના શાંતિઓને તે મત દુષ્ટત્વે અમત છે, અનુમત છે, સમત નથી. ૧૭.

જીવસઙ્ગના નિયન્તા હરિ છે તેથી જીવ અણુ માન્યા છે, કેવ પણ શાંતિઓએ તેમને ચિન્મય વ્યાપક માન્યા નથી. ૧૭.

કોઈક નૈયાયિકાદિ જીવને વ્યાપક માને છે, તેમનો આ આશય છે. નિત્ય જીવતામાં અણુ વા વ્યાપક હોય, પરન્તુ અવાન્તરપરિમાણુવાન હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અવાન્તરપરિમાણુ અનિત્યને વ્યાપ્ત હોવાથી અવાન્તરપરિમાણુ જીવતામાં અનિત્ય થઈ જાય. જીવ અણુપરિમાણુ નથી, કારણ કે જે જીવ અણુપરિમાણુ હોય તો સર્વ શરીર—તથાપિ ચૈતન્યની ઉપગમિ થાય નહિ, ક્રિયા દેશાન્તરમાં અરમ્ભભોગાર્થ જે દ્રવ્ય—પદાર્થ—ઉત્પન્ન થાય છે તે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં અરમ્ભદદ્ય કારણુ-ત્વે વકનવ્ય છે, તેથી ઉત્પત્તિદેશમાં અદૃશ્યદ્વદ્વત્પસયોગ કારણુ છે. આ પ્રકારે નૈયાયિકાદિ જીવતામાંની વ્યાપકતા સિદ્ધ કરે છે, તેથી તે મતમાં પૂર્વોક્ત રીતિએ આત્મા દેશપરિચ્છેદરહિત છે અને કુવ—નિત્ય—હોવાથી કાલપરિચ્છેદરહિત પણ છે, કારણ કે જે આત્મા અનિલ હોય ત્યારે તો અનિશેષ-

પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય, વ્યાપક પદાર્થનું અનિત્યત્વ જ અસિદ્ધ છે. કિંમ્, તે આત્મા સર્વત્ર સર્વગત છે, તેથી આત્માનો સર્વત્ર સકલપૂર્વદ્રવ્યસંયોગ પણ વક્તવ્ય છે, અન્યથા ભોમસાધનાર્થ તે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન જ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સંસારમાં કોઈ પણ અનાદિ પદાર્થ કોઈનો ન હોય એમ સિદ્ધ નથી, આત્મામાં દેહાન્તઃ અને કાલતઃ એમ અવચ્છેદકપ્રત્યે અભાવ અને સકલપૂર્વદ્રવ્ય-સંયોગ આ-શય અર્જુનકર્તવ્ય છે આ પ્રકારે નૈવાશિકાદિના તે મૂલને અનુવંદીને 'અપરિમિતા ધ્રુવાઃ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે નનુભુવ-શ્વ-એ સર્વગત વ્યાપક હોય તો તેનું શાસન થઈ શકે નહિ એમ નિયમ છે, અત્ર શાસન કર્મનિમિત્ત નથી, કર્મનિમિત્ત તે તો યમાદિકાર્ય છે, પરન્તુ શાસ્ત્રાભિવદ્ અત્ર નિયમ્ય-નિયામકભાવ છે, હવ વ્યાપક હોય તો તેનું શાસત્વ સિદ્ધ થાય નહિ, અને હવનું શાસત્વ સિદ્ધ ન થાય તો હિચર પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે હિચરનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી, સર્વત્ર કારણત્વે શ્વત્રાત્મા વિદ્યમાન છે, તેથી તેણે જ સ્વભોગ સમ્પાદી સકારી, અદૃષ્ટનું નિયામક તો કમ જ છે, અને ભોગ તો અદૃષ્ટ નિયમ્ય છે, અને કર્મ પણ પ્રયત્ને નિયમ્ય છે, તેથી હજાર્થ હિચરની અપેક્ષા જ ન રહેતાં હિચર જ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ તો નિયમ્યનિયામકભાવ તો દૂર જ રહ્યો! કિંમ્ નિયમ્યનિયામકભાવ સિદ્ધ થશે નહિ એમ જે કથન આ શ્રુતિ કરે છે તેમને આ અભિપ્રાય છે. ભોગનિયામક પરમેશ્વર જ છે, અન્યથા ભોગનિયમન થઈ શકે નહિ, અને ભોગનું નિયમન તો દેખાય જ છે, કારણ કે બહુ આત્મા વિદ્યમાન સતે એક જ શરીરમાં અમુક ભોગ દર્શયમન થાય છે, સર્વ જ આત્માનો સમ્પન્ન તુલ્ય હોવાથી આત્મકલ્પ એક શરીરે ભક્ષિત સતે તે એકને જ સુખ કેમ થાય ? તે સુખ અદૃષ્ટે થયું એમ હોય તો તે અદૃષ્ટ પણ તે જ શરીરનું અને અન્યનું નહિ એમાં નિયમ શો ? આત્મસંયોગ પણ તુલ્ય હોવાથી સર્વ જ આત્માના મોનેચ્છાપ્રમયન પણ તુલ્ય થઈ જશે, અને હિચરવ્યતિરિક્ત કોઈ પણ અન્ય નિયામક નૈવાશિકાદિમાં નથી કે જે નિયામક કરીને પ્રતિનિયત ભોગદર્શનને નિયમ સિદ્ધ થાય, પ્રત્યુત નિયામક હિચર સ્વીકારતાં તો એક જ આત્મા અમુકપ્રત્યે ભોગ કરે અને અન્ય નહિ એમ નિયમ હિચરનિયમનથી સર્જીત થઈ રહે છે તેમ અદૃષ્ટમાં પણ હિચરનિયમનથી જ સર્વ સર્જીત થઈ શકે છે, તેથી અનશય ભોગનિયમાર્થ નિયામક હિચર વક્તવ્ય છે, અને તે નિયમન પણ પરમાત્મા વ્યાપક હોય તો જ સર્જીત થઈ શકે, બીજ વ્યાપક હોય તો ભોગનિયમન સર્જીત થઈ શકે નહિ, કારણ કે હજાર્થાતે 'હું' પણ મહાન્-વ્યાપક-શ્ચ' એમ અભિમાન રહે, અને વ્યાપકત્વ તુલ્ય હોવાથી તે ભગવાનને માને નહિ, કિંમ્ એક નિયામક વ્યાપક હિચરે જ જે પ્રતિનિયતભોગ સિદ્ધ થઈ શકે, ત્યારે તો હજાર્થાત્માં વ્યાપકતા પણ વક્તવ્ય ન રહી, કારણ કે અણુપરિમાણુ પણ હજાર્થાત્માં ગન્ધવદ્ આદેહવ્યાપી ચૈતન્યપુણ્ય સમ્બંધે છે, ગન્ધમાં આશ્રયાવિચ્છેદ જ મુક્ત છે, કારણ કે દેખાય છે પણ તેમ જ, યત્ર અન્યથા નિરન્તર ઉત્પત્તિની અપેક્ષા છે તત્ર તો આશ્રયને પણ પરિત્યજીને ગન્ધ પત્રપુષ્પાદિવદ્ અન્યત્ર જાય છે એમ માનવું, કારણ કે ગન્ધવાદની પ્રસિદ્ધત્વ 'યથા રક્ષસ્ય સમ્પુષ્પિતસ્ય દૂરાદ ગન્ધો વાતિ' શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે, અવયવગતિકલ્પના તો ચોળનગમ્પામાં વ્યાપિત થાય છે, પુષ્પના સમિધિમાં ચાદક પ્રકટ ગન્ધ છે તાદૃશ પ્રકટ ગન્ધ તે પુષ્પોમાંથી તદવયવ એક પુષ્પ કાણુગત થયે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેથી શ્રુતિ-મુક્તિએ ગન્ધવદ્ જ ચૈતન્ય પણ સર્વદેહવ્યાપિ થઈ શકે છે, લોકમાં નિયમ્યનિયામકભાવ પરિ-ચિન્નતાં જ હોય છે, તેથી પરમાત્મા વ્યાપક અને હજાર્થાત્મા અણુ છે, જેમ નિયમ્ય હજાર્થાત્મા અણુ છે તેમ નિયામક પરમાત્મા પણ અપરિચિન્ન અણુ માનતાં શો દોષ એમ આકલ્પીને 'ધ્રુવ' પદે પરિહરે છે કે કેમ ! જે નિયમ્ય હોય છે તે વ્યાપક જ હોય છે, પ્રકારાન્તરે મુખતા તો અન્યાદિમાં

પણ દશપમાન થાય છે, તેથી ઈશ્વર જ વ્યાપક છે, 'તસ્મિન્નાકાશ ઐતત્ત્વોત્પત્તિશ્ચ' શ્રુતિ પણ પરમાત્માના વ્યાપકત્વનું અવશ્ય કરાવે છે, 'આરામમાત્રો હ્રાપયોપિ દૃષ્ટઃ' શ્રુતિ તો' જીવતિવચક છે, તેથી પરમાત્મા અણુ નથી, પરન્તુ વ્યાપક છે, અને 'નાભ્યુરતચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરશ્ચિક્રારાત્' ન્યાયે પણ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, ઇતરથા-જીવ વ્યાપક હોય અને ભગવાન અણુ હોય એકદેશ પણ જો અન્યથા હોય તો-નિયમનિયામકભાવ ઉપપન્ન થાય નહિ. અત્ર જીવનાં અણુત્વમાં કાંઈ પણ દૃઢ ઉપપત્તિ નથી, તેથી જીવમાં વ્યાપકત્વ અને નિયમ્યત્વ ઉભયે સ્વીકારતાં શી હેય ? અદ્ય પિતાએ બાલકનું અને અત્ય સિદ્ધ મહામજનું નિયમન થઈ શકે છે, સૂક્ષ્મ પણ રાજ્ય સર્વે ભોતને નિયમે છે અને સૂક્ષ્મ પણ અગ્નિચ્છે સર્વે દહાય છે, તેથી નિયમ્ય જીવ ખસે વ્યાપક રહે અને નિયામક ઈશ્વર બલે-અણુ રહે નિયામક સ્પૃશ્યપરિમાણુવાન જ અને નિયમ્ય સૂક્ષ્મપરિમાણુવાન જ એમ કાંઈ નિયમ જણાતો નથી, તેથી નિયમ્ય જીવાત્માને અણુ માનવાનો અપર્યાય વ્યથ છે એમ આશંકા થાય તો 'અજનિ ચ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે જે યન્મય ઉત્પન્ન થાય તે તેને નહિ મૂળીને-ત્યજને-શું નિયન્ત્ર થઈ શકે છે ? નહિ જ, બાધ્યબાધકભાવ દાહદાહકભાવ અને નિયમનિયમકભાવ અન્ય છે, પરસ્પર પૃથક્ છે, રાજ્યોત્પન્ન પ્રજા રાજ્યમય છે, કારણ કે રાજ્ય રાજનું અર્જુ છે, તેથી રાજ્યમય જ પ્રજા છે, તેમ જીવ પણ ભગવન્મય છે, જીવ વ્યાપક હોય તો કાંઈ પણ પ્રકારે તેઓ તન્મય-મગવન્મય-થાય નહિ, જીવમાં ભગવાનના નિર્વાત્તત્વ વિક્રમાન સતે પણ ઈશ્વરનું અપ્રયોજકત્વ વડતો વાડી સાહસી થાય છે, તેથી જીવના ભગવન્મયતાની અન્યથાનુપ-પતિએ જ જીવનું વ્યાપકત્વ નથી અણુત્વ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. આત્મૈકત્વને વડતા વેદાન્તીઓ પણ સર્વત્ર તુલ્યદર્શનથી નિયમનિયામકભાવ અર્જુીકરતા નથી, તેથી તે વેદાન્તમા નિયમનિયામકભાવ નથી એમ જેઓ વદે છે તેમના મતને અનુવડીને 'સમનુગ્મનતામ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે બાહ્યણમાં પુસ્કસમાં સ્તેનમાં બ્રહ્માં અર્કમાં સ્ફુલ્લિર્જ્જ્વલમાં અકૂરમાં અને કૂરમાં સમદૃષ્ટ પવિત્ર મનાય છે, તેથી સર્વત્ર જ જે બ્રહ્માંતિ સમદ્રષ્ટા સમ બ્રહ્મને અનુગ્મને છે તેમને પણ આ-જીવનું વ્યાપકત્વ-તો અનુગમન છે, તેઓ પણ નિયમનિયામકભાવને અર્જુીકરે છે જ, કારણ કે અન્યથા ભગવાન મુકોત્તે-પ-રુપ્ય હોય નહિ, 'ચતુર્વિધા ભજન્તે માં' શ્રીમુખવાક્યે જ્ઞાનીઓ પણ ભજન કરે છે એમ અવશ્ય કરાવ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જીવની અનિયમ્યતા રહેતાં શી હોય એમ આશંકીને મનદુષ્ટનયા 'પદે પરિહરે છે કે મતમાં-બ્રહ્મવાદમાં-ક્રિય સર્વેશ્વર' 'ક્રિય શોકપાલઃ' 'ક્રિય ભૂતાધિપતિઃ' એમ સર્વત્ર ઉપ-નિપદમાં ભગવાનના નિયામકત્વનું અવશ્ય છે. તેથી જીવ નિયમ્ય નથી એ અર્થ દૃષ્ટ છે. 'એતસ્મૈવા-ક્ષરસ્ય પ્રશાસને માર્ગિ ધાવાપ્રથિવી વિદ્યુને નિષ્ઠનઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અને 'સા ચ પ્રશાનવાન' ન્યાયે ભગવદ્વત્ત નિર્ભીત સ્પષ્ટ જ પ્રશાસન છે, તેથી ભગવાનનું નિર્ભીત પ્રશાસન સર્વાવાદિસમ્મત છે, અને તાદૃશ પ્રશાસન ભગવાન-વ્યાપક હોય તો જ બટે, અન્યથા જીવમાં અબ્રહ્મમયત્વસંસ્કૃત પ્રાપ્ત થાય આ પ્રકારે ભગવાનના આઠાત્મસિદ્ધ્યર્થ જીવનું ભગવદ્ધીનત્વ સ્થાપવાને જીવસ્વાનન્વયપક્ષને અનુ-વડીને નિરાકર્યો, જીવના સ્વરુપતઃ વ્યાપકત્વે તેઓ ભગવનિયમ્ય થઈ શકે નહિ, ભેદમયોક્ષાદિઅવસ્થાર્થે ભગવાનની અપેક્ષા છે, તેથી જીવને વ્યાપક ન સ્વીકારતાં નિયામક ભગવાનને વ્યાપક સ્વીકારવા એ યુક્ત છે, તેથી વિરુદ્ધિર્નુપૂર્ણ ઐત જ ન્યાય અર્જુીકરાય ત્યારે જ નિયમનિયામકભાવ બટે, રમાર્ત-પક્ષમાં જીવની વ્યાપકતા માની છે તે સ્વીકારતાં તો નિયમનિયામકભાવ રહે નહિ, તેથી શ્રુતિએ અત્ર રમાર્ત વ્યાપકતાનું નિરાકરણ કરીને ઐત જ સિદ્ધાન્તનો પરિગ્રહ કર્યો. (૧૭)

ન ઘટત ઉદ્ભવઃ પ્રકૃતિપૂરુષયોરજયો—

રુમયયુજા ભવન્ત્યસુભૃતો જલબુદ્બુદવત્ ।

ત્વયિ ત હમે તતો વિવિધનામગુણૈ પરમેશ્વ

સરિત્ત્વિવાર્ણવે મધુનિ લિલ્યુરશેષરસાઃ ॥ ૧૮ ॥

નામરૂપપ્રપન્નં હિ દેવતિર્યદ્દનરાત્મકમ્ ।

કૃષ્ણાદેવ સમુદ્ભૂતં લીનં તત્રૈવ તન્મયમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ પ્રકૃતિપુરુષનો ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિ-ઘટનો નથી, ઉભયયુગ્મે-પ્રકૃતિપુરુષસંયોગે-જલસુદ્બુદવત્ અસુભૃત-જીવ-થાય છે, તેથી જેમ સરિદ્ અર્જુનના તેમ પરમ આપના વિવિધ નામગુણે તેવા અસુભૃદ્ જીવો આપમાં છે, આપમાં લીન થાય છે, અશેષ રસ મધુમાં લીન થાય છે તેમ વિવિધ નામગુણે સદે તે જીવો આપમાં નિલીન થાય છે. ૧૮

દેવનિર્ગૂણાત્મક નામરૂપપ્રપન્ન સ્વરૂપમાથી જ સમુદ્ભૂત છે અને તત્ત્વ તન્મય લીન છે. ૧૮ તદાત્મકતા પશુ ત્યારે ઘટે જ્યારે જે રૂપ આનિર્ભાવહી છે તે આનિર્ભવે, જીવ તો વિરૂદ્ધ-જિજ્ઞાસાને કદાચ છે, તેથી તેની અદાત્મકતા તો સુકાં છે, પરન્તુ સદ્જ્ઞાન નથી પ્રકૃત્યાત્મક, નથી પુરુષાત્મક, અને નથી ઉભયાત્મક પશુ, કારણ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયના અન્નનત્વે કાર્યકર્તા અનિર્ભાવ છે આ નર્વનું કથન 'ન ઘટતે' ઇત્યાદિએ અત્ર યુતિ કરે છે. અન્નનો-પ્રકૃતિપુરુષનો-ઉદભવ ઘટનો નથી ત્યારે સદ્જ્ઞાનોત્પત્તિ કયે પ્રકારે ? ઉભયયુગ્મે-ઉભયયોગે-પ્રકૃતિપુરુષસન્નયે દેવ-નિર્ગૂણાદિ અસુભૃત મદ્જ્ઞાત થાય છે, જે કેવલ પ્રકૃતિપુરુષે ન થાય તે સદ્જ્ઞાને-તદુભયના સંયોગે-કેમ થાય ? કેવલ જલે વા ચાચુએ છુદ્ધ થતા નથી, પરન્તુ જલના અને અનિલના યોગે છુદ્ધ થાય છે તેમ પ્રકૃતિપુરુષસંયોગે સદ્જ્ઞાન પશુ થાય છે તેથી કોઇ પશુ અનુપપત્તિ ન રહી એમ પશુ થયું તેથી શું ? ને આ પરિદેશમાન સર્વ અસુભૃદ્ આપમાં જ છે, તેથી સર્વકારણ આપ જ છો, અત્ર આ અભિપ્રાય છે, અર્થ પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ છુદ્ધ નથી, કારણ કે અન્નત્વે અને આપકત્વે તે ઉભયે ક્રિયાવાનું. નથી, ક્રિયાવત્ત્વના અભવથી તે અન્ન અને આપક પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગનો પશુ અભાવ છે, તાદેશ પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ નહિ ઘટનાં તે પશુ સંયોગ જો અભવરૂપ હોય તો સિદ્ધ થઈ શકે, અથવા અભવાનું જ અઘટમાન પશુ સંયોગને સિદ્ધ કરી શકે છે, કારણ કે અર્બુદ-કર્મો અભવાનું જ છે, આથી સર્વ સદ્જ્ઞાતની અભવદાત્મકતા જ છે, અને તેથી તે સર્વે સદ્જ્ઞાન અભવનાં જ પર્યવશિત થાય છે, અન્યત્ર પર્યવશિત થતા નથી એમ સિદ્ધાન્ત છે. કિંચ, જો સદ્જ્ઞાત એકરૂપ હોય ત્યારે તો કથમિત્ય પ્રકૃતિપુરુષાત્મકતા પશુ કદાપ્ય, પરન્તુ એકરૂપત્વ જ સદ્જ્ઞાતમાં નથી કિન્તુ સર્વ જ સદ્જ્ઞાતનાં નામ રૂપ અને ગુણ વિવિધ-પરસ્પરવિલક્ષણ-છે, તે વિવિધ નામરૂપગુણથી જન્મ્યાવ છે કે સદ્જ્ઞાત અભવદાત્મક જ છે, પ્રકૃતિપુરુષાત્મક નથી, કારણ કે અભવાનું જ અસિન્ધશક્તિ અને અનન્તયુત્તિ છે. અર્વાચીન પશુ પ્રકૃતિપુરુષમાં અનન્તશક્તિતા કેમ નહિ ? તે અસિન્ધશક્ત્યાદિવર્તો આપ ધરના-છાલના-જ છે અન્યના નથી, એમ સિદ્ધાન્ત છે. કિંચ, તે જ તદાત્મક હોય જે જ્યાં એકતાને પ્રાપ્ત કરે, જેમ સર્વ સરિદ્ અર્જુનમાં હોય છે, અર્જુનમાંથી જ મેધદાસ

કૌતુખ થાય છે અને આજ્ઞાવામાં જ પ્રવિષ્ટ થાય છે, તેથી જલાત્મક આજ્ઞાવની નદીઓ પશુ-તલાત્મિકા-જલાત્મિકા હોય છે, પરંતુ પર્વતાત્મિકા ના ભૂસ્તાત્મિકા હોતી નથી, તેમ આ સદૃશ તપશ્ચ પ્રકૃત્યાત્મક ના પુરુષાત્મક ન હોતાં સમ્વિદ્યાત્મક જ હોવાથી સમ્વિદ્યાત્મક ભગવાનમાં જ-અન્યથ નહિ-પ્રતિષ્ઠિત થવાને યોગ્ય છે. એ ભગવદ્વાત્મક વિશ્વ હોય ત્યારે ભગવાનમાં વિશ્વ પ્રતીત થાય, અને જેમને ભગવત્સાક્ષાદાર થાય તેમના અનુભવમાં વિશ્વની પશુ સ્ફૂર્તિ થાય, અને તેથી અનીક્ષા પશુ પ્રસંગ થાય એમ આશુકીને 'મધુનિ' ઇત્યાદિ પદે પરિહાર છે કે જેમ અશેષ રસ મધુમાં લીન થાય છે તથાપિ આ અમૃત પુષ્પોક્તે સ્વેચ્છાએ આ તો અમૃત-પુષ્પો રસ એમ ભિન્નતાએ તે પ્રતીત થતા નથી કિન્તુ એકતાને આપત તે અશેષ રસ મધુએ જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ભગવાનને પશુ સર્વ સદૃશત સદ્ભરુપે વિશ્વિત કરે છે, તથાપિ તે સદૃશત ભિન્નતાએ પ્રતીત થતા નથી. આ પ્રકારે નિર્ભયત્વાર્થે જીવની અને સદૃશનની પશુ પ્રત્યેકતા અને સમુદાયત: ભગવદ્વાત્મકતા નિરૂપાંતે ભગવાનનુ અવશ્ય ભજનનિયત્ય શ્રુતિએ નિરૂપ્યું. (૧૮)

નૃષુ તવ માયયા ધ્રમમમીષ્વવગત્ય મૃશં

ત્વયિ સુધિયોભવે દધતિ ભાવમનુપ્રભવમ્ ।

કથમનુવર્તતાં ભવમયં તવ યદ્ધુકુટિઃ

સૃજતિ મુહુસ્વિણેમિરભવચ્છરણેષુ ભયમ્ ॥ ૧૧ ॥

નૃણાં દુર્ગતિમાલોક્ય યે સેવન્તે દૃઢવ્રતાઃ ॥

કૃષ્ણં તદ્ધુકુટિઃ કાલો ન તાન્ હન્તિ કદાચન ॥ ૧૧ ॥

આ મનુષ્યોમાં સુધી-સદ્બુદ્ધિમાન-આપની માયાએ જમને-દુઃખરૂપ કાલાદિઆસને-જનીને આપ અમયમાં અનુપ્રભવ ભાવને રચાપે છે તેમને પુત્ર-ભવમય-સંભારભય-કર્યે પ્રકારે અનુવર્તે ? કારણ કે આપની બુદ્ધિ વિશ્વેભિ-સ્વીતાનપથર્થોમ્યનેચિત્તપવાન્ કાલ-મુહુઃ અભવચ્છરણમાં ભયને સર્જે છે, જેમને આપનું કારણ નથી તેવા અભવચ્છરણમાં મુહુઃ આપની વિશ્વેભિ બુદ્ધિ ભવમયને સર્જે છે. ૧૬
નતી દુર્ગતિને આશોકીને દૃઢવત જેઓ કૃષ્ણને સેવે છે તેમને તદ્ધુકુટિઃ કાલ કદાચન હનતો નથી. ૧૬.

ભગવાને સદ્બુદ્ધિમાં કાલને અને માયાને સર્જ્યાં, કેવલ માયાએ મૃત્યુ થશે તેમને કાલ ઓસરી, પરંતુ ભગવત્માયાએ ઓસર અને તતઃ કાલે ઓસર લોકને આશોકીને માયાપગમમાં અને નિરતારમાં ભગવદ્ધર્મન જ ગતિ છે એમ નિશ્ચય કરીને જેઓ ભગવાનને સેવે છે તેમને પુનર્ભયામોહ સર્વથા સર્જીત નથી, અને તેથી કાલઆભાવા પશુ સિદ્ધ છે, ભક્તિમાર્ગમાં વિષય હોવાથી કદાચિત્ કથંચિત્ મોહ થાય પશુ, તથાપિ કાલઅસ-તો થતો જ નથી તેમને ભવભય કેમ અનુવર્તે ? આપની બુદ્ધિ અભવચ્છરણમાં જ ભયને સર્જે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગ સર્વથા કાલનાશક છે. શાસ્ત્ર મનુષ્યાવિગ્રારે હોવાથી અને અન્ય તો ભોગદેહી હોવાથી મનુષ્યશરીરનાનંતર પુનઃ કર્મોધિકારથી નાનાવિધ યોનિસમ્મન્ય થાય છે-અતઃ 'સ્વર્ગોપસ્વર્ગોદ્ધાર તિરથો પુનરસ્ય ચ' જ વાક્ય પ્રમાણ છે-તેથી 'નૃણાં પ્રમમ્' એમ પદ કથ્યું, આથી જે સુધી સ્વયં પશુ નરવને પ્રાપ્ત

થાય છે તેઓ જો પ્રમત્ત થાય તો પુનઃ કાલચક્રે હીન-ચોત્તમત્વને પ્રાપ્ત થયા સના અમે કૃતાર્થ થઈશું નહિ એમ માનીને નિસ્તારાર્થે ચત્તમાન તેઓ તાદૃશ ચુરુને જ બાળે છે, અને તે ચુરુ ભગવાન જ છે વા ભગવાન જ ચુરુ છે, ચુરુત્વ અને ભગવત્ત્વ એ શકિતદાય તત્ત્વ જ જ્ઞાત છે, તેથી આપમાં ચુરુત્વ-પ્રવર્તકત્વ-અને ભગવત્ત્વ-ભજનીયત્વ-છે. 'યોયમ્કુઠઃ સ એવ સાઃ' ન્વાયે કામાન્તરે તત્ત્વ-ભક્તત્વ-સિદ્ધિ થાય છે, તેથી તે સુધી પશુ જો પુનરુત્પન્ન થાય ત્યારે શો વિશીષ ? મિન-ચુરુપક્ષમાં પશુ તે ભગવદીય હોવાથી તેનો પશુ ભવ-જન્મ-હોતો નથી. ભગવદ્ભજન ક્યારથી કર્તવ્ય છે ? પ્રકૃષ્ટાદ્વિત-પુલ્કિસાદિત-જન્મ થાય, ત્યારે જ ભગવાનમાં સદ્બુદ્ધિ થાય, ત્યારથી જ આરબ્ધિને ભગવાનના આન્તરે આવે અને બાહ્ય અનુવૃત્તિ પશુ કર્તવ્ય છે, કારણ કે કાલ બાહ્ય છે, કેવલ આન્તરે જાણે પીડાથી કાલ નિવૃત્ત થતો નથી, પરન્તુ તે તો પીડે જ, છે તેથી તાનીઓને બહિષ્કર્ષથી કલેશ થાય છે, તે કલેશ જડમરતમાં વર્ણિત છે, તે કલેશ કિલ્બેત તે સુધી કદાચિદ્ મુખ્ય પશુ થાય, તેથી પ્રથમતઃ જ બાહ્ય પશુ અનુવૃત્તિ કર્તવ્ય છે એમ બાહ્યવ્યવસ્થાએ અનુવર્તમાન વસ્તુતઃ સેવકભૂત સુધી ત્યારે સકારત્વે સેવા ન કરે ત્યારે શિક્ષાર્થ જ તેમને દૃષ્ટનો કાલ તેમને કેમ બચ કરે કે હને ? કાલનુ બ્રુપત્ત્વ પૂર્વે વર્ણિત છે. કાલે અદ્ય દૃષ્ટ તો કર્તવ્ય જ છે, તેથી સ્વરૂપ લાકિકભયવત્તુ તે દૃષ્ટ પશુ સ્વરૂપ તો છે જ, ત્યારે શોકમાં ભજન કરે પ્રકારે મિદ્ધ થાય એમ આશંકાને 'સુહુઃ' પદે પરિહરે છે કે કાલ સ્વરૂપ પશુ બચ સુહુઃ કરે છે, કાલ તો દેખાતો નથી અને લોક તો દૃષ્ટથી જ બચ પામે છે એમ આશંકાને 'ત્રિભુમિ' પદે પરિહરે છે કે સંવત્સરાત્મક કાલ પ્રત્યક્ષ જ છે, તે કાલના શીતાતપવર્ષ નેમિત્તય છે, તે નેમિત્તયને પ્રકટ કરતો કાલ સ્વપરાક્રમને જનાવે છે. જેમનું આપ શરણુ નથી તેમને-થે યથા માં પ્રપદ્યન્તે વાક્યે જ્ઞેઓએ શરણુત્વે આપને સ્વીકાર્યા નથી તેમને-જ ત્રિભુમિ કાલ સુહુઃ સ્વપરાક્રમ જનાવે છે. ભજનીયત્વજ્ઞાન સને પશુ ભજનાર્થે પ્રવૃત્તિ સને પશુ જો ક્ષુદ્ધિરૂપ કાલ બશેત્યારે ભજન કરે પ્રકારે સિદ્ધિ થાય એ આશંકા પરિહરવાને શ્રુતિએ આ શ્લોક કહ્યો. જેઓ કૃષ્ણને ભજ્જે છે તેમને કદાચિત્ત કાલ હનતો નથી, તેથી કાલથી પશુ નિર્ભય થઈને જ ભગવદ્ભજન કર્યા કરતુ એમ સિદ્ધિ થયું. (૧૬)

વિજિતહૃષીકવાયુભિરદાન્તમનસ્તુરગં

ય ઇહ યતન્તિ યન્તુમતિલોલમુપાયચિદઃ ।

વ્યસનજ્ઞતાન્વિતાઃ સમવહાય ગુરોશ્રવણં

વણિજ ઇવાજ સન્ત્યકૃતકર્ણધરા જલધૌ ॥ ૨૦ ॥

અદાન્તે મનસિ જ્ઞાતે યોગાર્થ ન યતેદ્ બુધઃ

ગુરુસેવાપરો મૂત્વા ભક્તિમેવ સદાભ્યસેત્ ॥ ૨૦ ॥

વિશેષે જ્ઞાતા-સ્વાધીન કર્યા-છે ઇન્દ્રિયો અને વાયુ જેમણે તેઓ પશુ અતિલોલ મન-સ્તુરગનું દમન કરી શક્યા નથી તેવા વિગિતહૃષીકવાયુએ પશુ અદાન્ત મનસ્તુરગને યમવાને-નિગ્રહવાને-સ્વેજ જે સંસારીઓ યને છે તેઓ હે અજ કેવલ ઉપાયમિદ્ છે, સાધનમાં કલેશને પ્રાપ્ત કરે છે જેમ અકૃનકણુધાર વણિજ જાત્રીમાં ખેદ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ ઇહ-સંસારમાં-ચુરુના ચરણને ત્યજને તેઓ વ્યવસ્થાતાપ્તિત થયા કરે છે. ૨૦

મન અદાન્ત જ્ઞાત સતે છુધે યોગાર્થ યતયુઃ નહિ પન્તુ યુરસેવાપર ચર્ધને સદા ભકિતને અભ્યસવી. ૨૦.

એમ ભજનને ઉપપાદાને યોગાદિએ ભજન કાર્યસાધક નથી કારણ કે યોગાદિએ ભજન કરવાથી ભજન યોગશેષ સ્વભાવ, તેથી ભકિતમાર્ગાનુસારે રચનન જ ભજન કર્તવ્ય છે એ અભિપ્રાયે યોગપત્રને નિન્દે છે. પૂર્વશ્લોકમાં યુરદારા ભજન નિરુપ્યું, તે જ ભજનફલપર્વવસ્થાપિ છે, માત્ર તે સર્વથા કામને પશ્ય સિદ્ધ થશે નહિ, કારણ કે રચન. પ્રકૃત મન જ પ્રતિચન્ધક છે, મન અસત છે, ભજનને કરીને લબ્ધશક્તિ અને ઇશ્વરચરુપ્રસાદયુક્ત એ ભક્ત હોય તો યોગે પશ્ય શું ? તે તો સાધનાવસ્થામાં પશ્ય યુરદારા ભજનરૂપ સંપન્નને જ કૃતાર્થ છે, પ્રત્યુત લૌકિકવત્ યોગીઓ પશ્ય સંસારમાં પરિભ્રમે છે. કૃતાર્થ થતા નથી, એમ આ શ્લોકમાં નિરુપાય છે. ત્યારે નાગમાર્ગ કેમ કર્યો ? જેઓ અધિભાદિસુખાર્થ છે, જેઓ અત્યન્ત બહિસુખ છે, અને જેઓ કલેસકાર્થરત છે, તદર્થ યોગપથ કર્યો છે, અથવા યોગ પરમપગમે જ સાધન છે તેથી યોગ પશ્ય પરનુતઃ ભકિતફલાર્થ નિરુપિત છે, યોગ સાધનાનોસાર્થ નથી. કારણ કે એનેન યોગ. પ્રત્યુક્તઃ ' વ્યાસસૂત્રથી યોગનો નિષેધ છે, ફક્તત્રિન તો કેવલ પ્રશસાર્થ છે, તેથી રચનન યોગના નિષેધાર્થે આ શ્લોક કથાય છે. જેમણે હૃષીક-હન્દ્રિય-અને-અનિર-વાયુ-છત્યાં છે, આથી પ્રત્યાહારપર્વન્ત યોગ સિદ્ધ થાય છે એમ નિરુપ્યું, અન્યથા પ્રાથમેક યોગાર્જુ જ અસિદ્ધ થતાં પાગમ પ્રથમીમાનને શકું થાય, તેથી યોગમાં પ્રત્યાહારપર્વન્ત પગચાળું જ સિદ્ધ થશે, પરન્તુ અધિક સિદ્ધ થશે નહિ એમ જનાવ્યું. વિછતેન્દ્રિયવાયુઓને પશ્ય મનનો નિમ્મક અશક્ય છે, કારણ કે મન રચમાવતઃ જ અદાન્ત છે, પ્રતિનિયનેન્દ્રિયપક્ષમાં જેમનું મન રચમાવતઃ દાન્ત છે, જેમની પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક છે, તેમને યોગ સિદ્ધ પશ્ય થાય એમ જનાવ્યું, પરન્તુ જેમનું મન અદાન્ત જ છે, અને તે પશ્ય મન તુરગરૂપ, તે તુરગરૂપમનઆરઠ છવ તો મનોવિસાસને જ આકાહસે છે, તેથી તેને તો મનનો નિમ્મક જ અશક્ય છે એમ જનાવ્યું, રચમ ઇહન્મત્ર-ત્રોકાનુસારે જ સ્થિતિ કરીને મનને યમવાને વાગે છે તેમને નિમ્મક શક્ય નથી. તુરગ પશ્ય કથિત્વનુ નિયમાય છે તદ્દન મનોનિયમન પશ્ય અર્ધ શક્ય એ શકુંને ' અનિશેલ'પદે પરિહરે છે કે મન આતિયોલ છે, પ્રપાને પશ્ય નિમ્મકાવાને અશક્ય છે. ' યતો ધનો નિઃસરતિ મનઃસ્વઃસ્વલ્લભસિધરમ ' ઇત્યાદિએ યઃસ્વલ પશ્ય મનના નિમ્મકમાં સાધન કર્યું છે એમ આશકુંને ' ઉપાયબિદઃ ' પદે પરિહરે છે કે તેમના ઉપાયમાત્રમાં જ યોગને પ્રાપ્ત કરે છે, યોગશાસ્ત્રમાં મનોનિમ્મકથી પૂર્વે પઃમ્ય આક્ર નિરુપ્યા છે, મનના આતિયાઃસ્વલમાં તેટલાં જ આર્જુ સાધી શકાય, કારણ કે મન વિક્ષિપ્ત સતે આનન-પઃમ્ય આર્જુ—સિદ્ધ અર્ધ શક્યું નથી, તેથી સર્વથા અદાન્ત મન સતે તો યોગને આરમ્ભ જ વરનુતઃ કર્તવ્ય નથી. કિંચ, મહકાલે યમાદિસાધનાનુદાને ચિત્તશુદ્ધિ સિદ્ધ થતાં કદચિન સાધનાન્તરે સિદ્ધ પશ્ય થાય, પરન્તુ તેમ પશ્ય નથી, એમ ' વ્યસનશતાન્વિત્વાઃ ' પદે કથે છે, ઉત્પન્ન પ્રાશ્નિનું મન વિક્ષિપ્ત છે, તેથી પ્રતિજ્ઞાશ્ય વ્યસનશતને-અનેક વ્યસનને-પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ વ્યસનનિરાકરણ્યર્થે સાધનાન્તરે જ કર્તવ્ય છે એમ આશકુંને ' સમપહાય યુરેશ્વરશ્યમ ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે 'એતેસર્વ યુરો ભકત્યા' વાક્યથી આદિમાં-આદિવસનાપગમમાં-યુર જ એક સાધન છે, યુરમાં ભકિતથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સાધનાતે પશ્ય યોગાદિ સાધનામાત્રનો સમ્યક્ ત્યાગ જ કર્તવ્ય છે, યુરસેવામાં તો કેવલ યુરએ જ કરીને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી યુરસેવામાં તો સાધનાતે પશ્ય યોગ અર્થ છે. જેઓ યુરભકિતને પરિચયરીને યોગાદિ સાધન કરે છે તેમના ઉભયઅંશ થાય છે, એમ ' વશિષ્ઠ ધૃવ ' ઇત્યાદિએ કથે છે. વશિષ્ઠ સામાજિક કષ્ટધારને ન કરે તો તેઓ જામધિમાં જ અિધમાન

રહે છે, કાર્ય સિદ્ધ નહિ થયું' એટલું જ નહિ પરન્તુ પુનઃ શુદ્ધગમન પણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી, તેમ યુરુઝક્રિતને ત્યજીને કેવલ સ્વતંત્ર જ યોગમાં શરીરસાધન કરીને સ્થિત યોગાભ્યાસી તે મહાન્ ક્ષેત્રને જ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગનિષ્ઠાપ્રતિપાદક અને યુરુપ્રપત્તિપ્રતિપાદક વાક્યનો પણ સમન્વય આ પ્રકારે આપમાં જ સિદ્ધ થઈ રહે છે એમ આ વકત્રી શ્રુતિએ અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું. (૨૦)

સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરાસુરથૈ—

સ્ત્વયિ સતિ કિં નૃણાં શ્રયત આત્મનિ સર્વરસે ।

इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां

सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ૨૧ ॥

पुत्रादीन् सम्परित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैःसह ।

तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥ ૨૧ ॥

આપ સર્વરસ આત્મા છે એમ આત્મત્વે આપના આશય કરનાર પુરુષને સ્ફુરિત આપ સતે તો સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરાસુરથે પણ શું ? એમ પરમાર્થવસ્તુ સદૈને ન જાનતા અને રમથ-આમયુષ્યાર્થ-મિથુનતઃ અસ્તા પુરુષોને સ્વવિહત-પનિતશુદ્ધવત્ સ્વતઃ જ વિશીલુ-સુખી નિરસ્તભગ આ સંસારમાં કાણુ સુખી કરે-સુખદાન કરે ? ૨૧.

પુત્રાદિને સમ્પરિત્યજીને કૃષ્ણ સેવ્ય છે તેમણે સદ્ધુજ સેવ્ય નથી, તત્સુખનું-પુત્રાદિસુખનું-દાન ભગવાન કરે છે, પરન્તુ તેઓ પુત્રાદિ ક્લિષ્ટ દેવાથી દુઃખદ છે. ૨૧.

એમ જનનમાં પ્રકારાન્તરને નિરાકરીને મોહના અપગમાર્થ વૈરાગ્યાભ્યાસે બંધિત સિદ્ધ ન થાય તેથી વૈરાગ્યને ઉપદિશતાં શ્રુતિ કહે છે કે સ્વજનનું પ્રયોજન આવશ્યક છે તદ્દર્થે સ્વજનની અપેક્ષા કર્તવ્ય જ રહે છે, અપેક્ષાપરિત્યાગ તો આત્મવ્યતિરેકે થતો નથી, જ્ઞાનોત્તર જ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે કુષ્પ પણ પ્રકૃતમાં ઉપપન્ન નથી, તેથી પ્રયોજનને અક્ષીકરીને જ સાધનાન્તરે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થઈ જશે એમ કોઈ કર્યે તો પૂર્વસિદ્ધ સાધનને જ નિરાકરે છે કે પશ્ચાત્કથિત્યનુ ભોક્સિદ્ધસાધન-નિવૃત્તિમાં ભગવાને કિંપમાણુ અલૌકિક જ પ્રયોજન છે, તેથી આ પણ વૈરાગ્ય સુખ્યનુકલ છે. આ ભોક્માં સ્વજનને ઉપયોગ છે, કારણ કે તેમણે કરીને જ ઐહિક પ્રતિષ્ઠાદિ સિદ્ધ થાય છે, સુતનો ઉપયોગ પરલોક સાધવામાં છે, આત્માનો-દેહનો-ઉપયોગ તો પરલોકશુભસાધકકર્મકરણાર્થ અને ઐહિકભોગાર્થ છે, દારનો ઉપયોગ બાહ્યકામનિવૃત્ત્યર્થ-સુખાર્થ છે, તતઃ ધનધામધરા-ધન શુદ્ધ અને ભૂમિ-સુખરિશ્તિનિર્બોધક છે, એ-સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરા-જ અસુરથ-પ્રાણુભૂત-છે, એના વિદ્યાતે તો પ્રાણુનો પણ ત્યાગ થઈ જાય, તેથી તે સર્વ પ્રાણુભૂત છે, અથવા 'અધરથે' એમ પાશુ મદ્ય કરતું, આ અધરવિધ ગતિસાધન સુખકર છે, તેઓ યાચાનું ઉપકાર કરશે તે સર્વથી પણ કોટિશુચુતઃ ઉપકાર ભગવાને કરાશે, જે સુખ જ અપેક્ષિત છે તો ભગવાન સ્વયં જ સુખનું પ્રદાન કરે છે, જે સાધનપુરઃસર ભગવાન અપેક્ષિત છે તો અલૌકિક સાધનનું પણ દાન ભગવાન કરે છે. 'રથો' પદે કામગમ્યત્વ અને વિવેકવત્ત્વ પ્રતિપાદિત થયું. કલ્યાદિ ભગવાન સુખસાધનોપકાર ન કરે ત્યારે શી ગતિ ? જો તો ભગવાનને આશ્રયે છે તેના આત્મત્વે જ ભગવાન પ્રકાશે છે, જે પ્રકારે સ્વયં સ્વહિત કરે તે જ પ્રકારે ભગવાન પણ હિત કરે છે. વિષયનું જ દાન ભગવાન કરે ત્યારે તો

ઉપરિચિત પરિભાગમાં કારણ શું ? સર્વે કીર્તીદિ રસ ભગવાનમાં જ છે અને તે ભગવન્નિષ્ઠ કીર્તીદિ રસ પણ પ્રકૃષ્ટ જ છે, જેમ મધુમાં સર્વે રસ અવ્યક્ત છે તેમ કાંઈ ભગવાનમાં કીર્તીદિ રસ અવ્યક્ત નથી, તેથી ઉપરિચિતને પણ પરિવર્ણને ભગવદસપાન કરવું. ત્યારે અત્ર શું યુક્ત ? ભગવાનમાં વિદ્યમાન રસ ભોક્તવ્ય છે કે સ્વસિદ્ધરસ ભોક્તવ્ય છે ? અત્ર આવશ્યકત્વથી અને સાધવથી બાંધાદિએ સહ જ ભગવર્ણન કરવ્ય છે પરંતુ સર્વપરિભાગે ભગવર્ણન કરવ્ય નથી એમ આકર્ષિત 'સહજનનાં' પદે પ્રવિહરે છે કે અત્ર પૂર્વોક્તિમાં ભગવાન અને સ્વચ્છન સમતરિ નિરૂપિત છે, કિન્તુ આ-સ્વચ્છનાદિ દુઃખ છે, બમથી જ સુખાસક્તપ્રાપ્ત છે, અને ભગવાન તે નિર્દોષાનન્દસપ્રાપ્ત છે, એમ વૈશ્વકસ્ય જનામ ત્યારે તો સન્દેહ જ ઉપજ ન થાય, તેથી વૈશ્વકસ્યજ્ઞાનાર્થ સુતાદિતુ સ્વરૂપ નિરૂપે છે કે એ પ્રકારે સતત-પરમાર્થતરને જેઓ જાનતા નથી, સ્વચ્છનાદિતુ અને ભગવાનનું તારતમ્ય જાનતા નથી, તેઓ તત્ત્વ-મિથુનતાઃ શ્રુત્યસુખાર્થ-ચરે છે, સર્વત્ર મિથુન થઈને ચરે છે, જેમ કોઈક પશ્ચિ રંગોપવેશનાર્થ ક્યુલ મગ્ન્યકને સહ લે છે, તેમ નિષિદ્ધાર્થમાત્ર-રત્નર્થ-આ સર્વ સ્વચ્છનાદિ-સર્વથા શૂઝા છે, અને શૂઝાએ બહુ જીવ જેમ શૂઝાએ સહ ચરે છે તેમ અત્ર પુરોણે પણ મિથુન થઈને ચરે છે. એવા અતિક્રિહાને કયો અર્થ સુખદાન કરે ? અત્યંત પીરિતને વિષય પણ સુખી કરતા નથી, તત્ર સ્વચ્છનની તો સુખજનકત્વવાર્તા પણ દૂર જ, સાધનાન્તરે વા ભગવાને પણ કરીને તેવા અત્યંત પીડિતને કાંઈ પણ સુખ થતું નથી. 'તુ' વિતર્કવાચક છે, આમે સર્વે શોધ્યું પરંતુ તોદશ ક્રિહાન્ટને સુખદાતા કવ પણ ન જોયો, કિન્તુ સુખદાન કોઈક કરી એમ પણ શકું કરવ્ય નથી, કારણ કે સ્વતઃ જ વિદત-પતિતશકત્વત વિશીર્ણ-તત્ર પણ નિસ્તત્ત્વ-ઉત્કૃષ્ટપદાર્થરહિત-શૂન્ય આમેધ્યાદિયુક્ત રચાનમાં જેમ કોઈક સુખદાતા પણ સુખદાન કરી શકે નહિ, તેમ આ જગદમાં કોઈ પણ સુખદાતા તેને-ક્રિહાન્ટને-સુખ અર્પી શકતો નથી. અત્ર સપ્તમ્યન્ત 'સ્વવિહરે સ્વનિરરનભગે' પદે અધિકરણુવે પરિભાગાવસ્થા વિવક્ષિત છે. જમત્પક્ષમાં પણ યત કવચિત્ત સેવમાન પણ ભગવત્સેવક વૈકુણ્ઠમાં જ સેવે છે, જગદમાં સેવતો નથી એમ જાનવું. (૨૧)

ભુવિ પુરુષપુણ્યતીર્થસદનાન્યુષયો વિમદા-

સ્ત ઉત ભવત્પદામ્બુજહૃદોષભિદક્ષિજલાઃ ।

દધતિ સહુન્મનસ્ત્વયિ ય આત્મનિ નિત્યસુખં

ન પુનરુપાસતે પુરુષસારહરાવસયાન્ ॥ ૨૨ ॥

પરિભ્રમંસ્તીર્થનિષ્ઠો ગુરુલબ્ધહરિસ્મૃતિઃ ।

ન સેવતે ગૃહાન્ દુષ્ટાન્ સઙ્ગર્માત્પન્તનાશકાન્ ॥ ૨૨ ॥

જેમનું અદ્વિધિજલ અપભિન્ન-પાપવિદારક-છે એવા અદ્વિધિદ્વિધિ અને જેમના હૃદયમાં ભગવત્પરણુવિન્દવિરાગે છે એવા ભવત્પદામ્બુજહૃદ વિન્દકવિગ્ના-મન્દાક્ષ-અધિમાં પુરુષપુણ્યતીર્થસદન ગર્જાકરુક્ષેત્રાદિ જાદુપુણ્યતીર્થને-અને ગુરુગૃહને સેવે છે, ઉપાસે છે. જેઓ નિત્યસુખ આત્મા આપમાં મદ્દ મનને સ્થાપે છે તેઓ પુનઃ પુરુષસારહર આવસથને-પુરોના વિવેકાદિ સારનાં હર્વ શુદ્ધ-ઉપાસતા નથી. ૨૨.

પરિશ્રમનો તીર્થનિધિ ચુરેશ્વરવિન્દસ્થિતિ (પુરુષ) હૃદ સહર્માત્મતાના ક્ષક શુદ્ધને સેવનો નથી. ૨૨.

એ પ્રકારે સર્વપરિવારો ભગવદ્ભજન કર્તવ્ય છે એમ નિરૂપ્યું, તત્ પ્રથમ શું કર્તવ્ય એમ આપણાં થતાં કમને નિરૂપતાં હોત કયે છે કે પ્રથમ ભૂમિનું સમાશ્રયણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે ભૂમિ ભગવચ્ચરણારવિન્દ-છે, તત્ સમાશ્રયણીય ભગવચ્ચરણારવિન્દરૂપ ભૂમિમાં જ મગ્નપાદુકાદિના પરિવારો નિરન્તર રિથિતિ કરતી, આથી સર્વ જ લોકોને વ્યાવર્તિત કર્યાં, તત્: તત્: શ્રમણ કર્તવ્ય છે, વિશેષતઃ ચરણારવિન્દસ્તૂત્યં ગર્જાનું સમાશ્રયણ કર્તવ્ય છે, સર્વ તીર્થમાં ગર્જાં મુખ્ય છે, કારણ કે ગર્જાં ચરણારવિન્દમાં જ સ્થિતિ કરે છે, તેથી ચરણારવિન્દની સ્તુતિ અધિદેવિકપક્ષે અને આવેશપક્ષે પણ ગર્જાનીરમાં પ્રુટ છે, તત્ પણ પુરુષપુત્ર-કુરુક્ષેત્રાદિ-તીર્થ સેવ્ય છે, કેવલ તે જ તીર્થ સેવ્ય છે એમ નહિ કિન્તુ ચુરુરૂપ પણ તીર્થ સેવ્ય છે, તીર્થનાં-ચુરુનાં-સદન-શુદ્ધ-ભૂમાં છે, તેથી તે પણ સેવ્ય છે. તે તીર્થચુરુ કયા ? ઋષિઓ, કારણ કે તે મન્ત્રદ્રષ્ટા છે. મન્ત્રોદ્ધારક તો લૌકિક જ પ્રકાર બને છે, તેથી તે મન્ત્રદ્રષ્ટા ચુરુતીર્થમાં જઈને મન્ત્રાદ્યલૌકિકભગવદ્ભજન-સાધન શિદ્ધશીલ છે. તે ઋષિમાં શો વિશેષ ? તેઓ 'વિમલ' છે, જે મદે સ્વપરચાન થતું નથી તે મદ-ગર્વ-તેમનામાં નથી, આથી ઋષિનું અભિચાન પણ નિરૂપ્યું કે તેઓ સ્વપરશભિત છે, કેવલ મહાભાવે સાતિયકર્મો વા દેવતાન્તરેશાસક પણ સેવ્ય થઈ ગયે તેથી કયે છે કે જે પુત્ર: ભગવત્-પદ્માચુરુહદ હોય, જેમને અન્તર્બહિર્મોહાત્મ્યસ્ફૂર્તિ છે, જેમના અન્ત:-હૃદયમાં-ભગવાન્ બક્તિમાર્ગ-પ્રકારે વિરાજે છે અને બહિઃ પણ જેઓ ભગવદ્દાસાધારી હોય છે, જેઓ લોકાન્તા નિસ્તાશર્શ સર્વ લોકોપકારાર્થ કૃણુ સહિત પરિશ્રમે છે તેવા જ ભગવત્પદ્માચુરુહદ મહાશય સેવ્ય છે, અને તેથી જ જેમનું આર્જુનસ સર્વના જ અખને-પાપને-જેદે છે એમ કહ્યું, તેથી તેમના ચરણારવિન્દજે પાપનો ક્ષય થાય છે, અને તેમના ઉપદેશે તદ્બૂદ્ધયત્સ ભગવચ્ચરણારવિન્દ પણ સફૂમે છે એમ મુચન કહ્યું. તેમની સેવાએ ભગવાન્ હૃદયમાં નિરિષ્ટ અને જે શીઘ્ર જ દેહપાત થાય ત્યારે તે કાષ પ્રકાશની ચિન્તા નહિ પરન્તુ જે સિસમ્મ થાય તો કાષાદિએ બુદ્ધિશંક થતાં પુનઃ શુદ્ધાસક્તિ થાય અને તેથી કરણ સર્વ વપર્થ થઈ ગયે એમ આપણાં 'દષતિ' કત્યાદિએ પરિહરે છે કે ચુરુપદેશાદિએ આપમાં જેઓ સકૃત પણ મનને સ્થાપે છે તેઓ, જેમ અવિશેષમાં કામીનું સકૃત પણ સ્થાપિત થિત તેને સર્વથા અનનુભવીને નિરૂત થતું નથી તેમ, રનેહે ભગવદ્ભૂમિનિવેશ થયે બ્યારે ભગવાનમાં જેમનું ચિત્ત નય છે તાદૃશ તો કદાચિત્ત પણ શુદ્ધને સેવતા નથી, જેણે પૂર્વ ભગવાન્ દષ્ટ નથી તે કદાચિદ્ શુદ્ધને સેવે પણ, પરન્તુ જેમણે પૂર્વ ભગવાનનું દર્શન કયું છે તે દષ્ટપૂર્વ બક્ત તો શુદ્ધને સેવતા જ નથી, તાદૃશ પૂર્ણાર્થદ્રષ્ટા જે શુદ્ધનાં આને તોએ ભગવાનને ત્વજશે નહિ તેથી તેના શુદ્ધસમાગમમાં શો હોય ? આવસથ-શુદ્ધ-પુરુષસારહર છે વિવેકધર્મોદિને અને પૂર્તોવરથાને પણ વસ્તુનઃ સર્વને જ શુદ્ધ તો હરે છે. (૨૨.)

સત્ત્વદ્વમુત્થિતં સદિતિ ચેન્નનુ તર્કહતં

વ્યભિચરતિ ક્વ ચ ક્વ ચ મૃષા ન તથોભયયુક્તા

અવહતયે વિકલ્પ હિપિતોન્ધપરસ્પરયા

અમયતિ ભારતી ત ઉરુવૃત્તિરુપ્પજાન્ ॥ ૨૩ ॥

સદ્બુદ્ધ્યા સર્વથા સદ્ધિર્ન સેવ્યમશ્વિલં જગત્ ।

ધ્રાન્ત્યા સદ્બુદ્ધિરત્રેતિ સન્તં કૃષ્ણં ભજેદ્ બુધઃ ॥ ૨૩॥

સદ્ બ્રહ્મથી ઉચિત-ઉત્પન્ન-આ જગત્ સદ્-બ્રહ્મ-છે એમ નથી, કારણ કે તર્ક-યુક્તિએ-
તે પણ હન-આપિત-થાય છે, અને કવચિન્ નો વ્યભિચરે છે પણ, અર્જુનના સદ્ રાજામાંથી અસદ્ વેત
અને સદ્ધિ, શુદ્ધિમાંથી અસદ્ રજત ઉત્પન્ન થવાથી સદ્માંથી સદ્ જ ઉત્પન્ન થાય એ કથન કવચિદ્
મુખાં પણ થઈ જાય છે, પરન્તુ ઉત્તમયુક્ત-સદ્સદ્ભાવક-જગત્ તેમ વ્યભિચારાદિદોષયસ્ત થતું નથી
અન્ધપરંપરાએ રિક્તપ ધર્મિન-છે-જે, આપની વેદકૃષ્ણ ભક્તી સદ્સદ્ભાવોદિ ઉત્તરુત્તિએ
ઉત્કૃષ્ટરૂપે-કર્મપરંપરાએ-બ્રહ્માને છે. ૨૩.

સત્પુરુષોએ સદ્બુદ્ધિએ અખિલ જગદને સેવતું નહિ, અત્ર સદ્બુદ્ધિ બ્રાન્તિએ છે, તેથી બુધે
સત્ કૃષ્ણને ભજવા. ૨૩.

એમ સર્વપ્રકારે ભગવદ્ધર્મને નિરૂપિતે સમ્યગ્ માર્ગાનુસારે ભગવદ્ધર્મને સ્થિર પણ કરીને
હવે ભગનીયનિર્ધારાયં યતમાન શ્રુતિઓ સમિચ્છાનન્દ જ ભગવાન ભગનીય છે એમ કથનાર્થ-
લોકમાં સત્ ચિત્ અને આનન્દ એકત્ર નથી એમાં તો વકતવ્ય જ શુ પરન્તુ તે ધર્મત્રયમાંથી પ્રયેકપણ
ધર્મ કોઇ પણ રથસે નથી એમ કથનાર્થ-શ્લોકદ્વયે જડ લોકમાં સત્વાભાવ શ્લોકદ્વયે ચેતનમાં ચિત્વાભાવ
અને શ્લોકદ્વયે સ્વર્ગોદિમાં આનન્દાભાવ એમ પર શ્લોકે સહનો ચિદ્નો અને આનન્દનો અભાવ કથીને જડ લોકનું
સત્ત્વ ચેતનનું ચિત્ત અને સ્વર્ગોદિમાં આનન્દત્વ નિરાકરે છે તત્ર પ્રથમ શ્લોકદ્વયે જગન્મા સત્ત્વને નિરાકરે
છે, અન્યથા ભગવાન જ સત્ છે એમ અર્થ ઉપપન્ન થાય નહિ કારણ કે ભગનીયનિર્ધારમાં ગૌણ
સત્ત્વ પ્રયોજક નથી, જ્ઞાનાર્થ વા દોષાભિમાર્થ તાદૃશ-ગૌણ-સત્ત્વને ઉચ્ચોગ છે અસત્સેવાએ પૂરે
નાશ નિરૂપી અને સત્ત્વેવાએ કૃતાર્થતા પણ નિરૂપી. જે જગદમાં સત્ત્વ હોય ત્યારે તો જગદનું
પણ ભજન થાય, અથવા જગદના ભજનમાં હોય પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેથી જગદનું સત્ત્વ અવશ્ય
નિરાકર્તવ્ય છે, તત્ર જોયો જગદનું સત્ત્વ વહે છે તેમનુ મન વાક્યમુદાએ નિરાકરે છે તત્ર આ
પ્રકારે સશય છે. આ જગદનું સત્ત્વ કથો છે તે શુ પ્રતીતિના અનુસારથી કે કાંઇ વ્યવસ્થાપક
કારણથી કે કાંઇ પ્રમાણથી ? એમ આશુકીને પ્રથમતઃ કારણવાદે જગત્ સત્ત્વ છે એ પક્ષને નિરાકરે
છે, અન્યથા તો જગદનું સત્ત્વ ત્યારે અનુમાનથી સિદ્ધ થઈ જાય. તત્ર પૂર્વપક્ષમા આ પ્રકારે
અનુમાન થાય છે, આ જગત્ સદ્ જ છે, કારણ કે સદ્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે જેમાંથી ઉત્પન્ન
થાય તે તાદૃશ જ હોય, જેમ સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન કુપડલ સુવર્ણ જ હોય છે તેમ બ્રહ્મમાંથી
ઉત્પન્ન જગત્ સદ્ જ છે, 'કથમસતઃ સદ્ જગત્' શ્રુતિએ પણ સત્ કારણમાંથી કાર્ય પણ સદ્
જ થાય છે એમ નિરૂપ્ય છે, ને અનુમાનને શ્રુતિ દ્વયે છે અત્ર 'નુ' વિતર્કવાચક છે; વિતર્ક-
વાચક 'નુ' પદે તર્કવાચક કથો, કારણ કે પૂર્વપક્ષીએ પણ વ્યાપ્તિયસપ્રાપ્ત તર્ક જ પદાર્થને નિર્ણય
કર્તવ્ય છે અને તર્ક તો શબ્દવર્ધિ છે એમ 'તર્કહત પદે કથે છે અત્ર આ અર્થ છે જગદમાં જે
સત્ત્વ સંધાય છે તે શુ કારણગત સત્ત્વ જ કાર્યમાં સમાગમે છે એમ વાદીનુ વકતવ્ય છે કે આરમ્ભ-
ન્યાયે કાર્યમાં સત્ત્વાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે ? તત્ર પ્રથમ પક્ષ સાધીયાન નથી, કારણ કે તેમાં તર્કનો
પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે, જે કારણનું સત્ત્વ કાર્યમાં સમાગમે તો કારણ અસત્ થઈ જાય, સ્વનાથની
શક્ટી થતા કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન પણ ન કરે, તેમ કારણમાં કવચિન્ સ્થિત સત્ત્વલક્ષણ ગુણ કાર્યમાં
સમાગમે એમ પણ આપણુ ઉભયની સમપ્રતિપત્તિ નથી, તેથી બહુ તર્કે પરાહત હોવાથી કારણનું

સરખ કાર્યમાં સમાગત થતું નથી. હવે જાત્રાન્તર આરંભાય છે એમ દ્વિતીય પક્ષ કયો તે તે પક્ષ અસત્ય છે, કારણ કે તે અનુમાનમાં વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, સદ્ એ અસદ્ બેન થયો. તત્ત અસદ્દશ સદ્દૈવતામાં સ્થિત છે એમ પણ વ કારણ કે તેમ સતે કાર્યમાં પણ તાત્પર્ય-અસદ્-જ થાય, નહિ કે અતિરિક્ત સ્વભાવીજમાં તે જ સદ્ક્રાન્ત છે એમ પણ નથી, કારણ કે તેમ સતે પૃથુનો વ્યાપિર્ભાવ ન કાર્યકારણના વૈલક્ષણ્યથી કારણના સત્ત્વે નિયત કાર્યસત્ત્વ જ કલ્પન થતું નથી, કાર્યમાં સત્ત્વને ઉત્પાદત નથી, કિન્તુ સમવાયિકારણ જ કાર્યમાં સત્ત્વને ઉત્પાદક છે, ખીજાનો નિમિત્ત કારણ છે, દોષયુક્તબુદ્ધિએ પણ તે જ બલમાન દોષે નિરાહિત થઈ ભ્રમ છે. સમવાયિ કારણ તો ભવત્સત્ત્વ મિન જ છે અને તેથી વ્યભિચાર નથી એમ જો પૂર્વે પક્ષી થયો તો 'કલ્પ ચ આપ' છત્તાદિએ નિરાકર છે, આનપ્રતિપન્ન રજત શુકિતકાથી કલ્પન થાય છે, શુકિતકાનું સત્ત્વ સતે પ્રકૃતે રજત સત્ત્વ નથી, રજત શુકિતકાશ્રય હોવાથી શુકિતકા જ સમવાયિ કારણ છે તેથી વ્યભિચાર સિદ્ધ થયો, કેવલા શુકિત તત્ત ઉપાદાન નથી કિન્તુ દોષસહિતા શુકિત ઉપાદાન કારણ છે, વિશેષતઃ અદ્વૈતને સહકૃત આક્રમણાદિ દોષથી રજત ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે કેવલ આશ્રયત્વથી. તથાપિ એકાંશે રજત સત્ત્વ થાય પરન્તુ સર્વથા તો અસત્ય થતું નથી એમ આશ્ક્રુતે 'ન' કારે નિરપે છે કે તેમ પણ નથી, દોષથી તત્ત સદ્દશ તિરાહિત થયો છે એમ કયો ન્યારે તો પ્રકૃતમાં પણ મતેદોષે જગદ અન્યથા પ્રતીત થાય છે એમ જ પ્રતીત થાઓ, અન્યથા સમિયદાનન્દરૂપે જગત્ કેમ ન બાસે? કિન્તુ અક્ષકારણ્યુપાદ જ કેવલ સર્વત્ર વક્તવ્ય નથી, કિન્તુ પ્રકૃતિપુરુષકારણ્યુપાદ પણ વક્તવ્ય છે, તેથી ઉભયન્ત-પ્રકૃતિપુરુષના-યોગથી જગત્ સદ્સદાત્મક છે, કેવલ સદ્ જ નથી, એમ વ્યવહારે અને સ્વરૂપા-સિદ્ધિએ પૂર્વપક્ષના હેતુને દ્વિતીય હેતુનન્તર આશ્ક્રુતે 'વ્યવહારે વિકલ્પ પ્રપિન' પદે નિરાકર છે કે આ જગત્ સત્ત છે કારણ કે અક્ષયનું સત્ત્વે પ્રતીયમાન છે એમ અનુમાન કરે તો તે અનુમાન પણ દુષ્ટ છે, કારણ કે આ વિકલ્પ-જગત્ની સત્ત્વરૂપા વિશિષ્ટા કલ્પના-તો કેવલ પ્રાર્થનિક છે, પરમાર્થરૂપ નથી, વ્યવહારમાત્રને પણ પ્રતીતિ સિદ્ધ થઈ રહેતાં વાસ્તવ સત્ત્વકલ્પનાનું પ્રયોજન નથી. આ સ સાર નાદિ છે, અને સર્વને વ્યવ સદ્દૃષ્ટિ થાય છે, તેથી સ સાર સદ્ જ છે એમ પણ અન્યપરમ્પરાએ ન કથતું, અન્યપરમ્પરા પણ પરમ્પરા તો ખરી, પરન્તુ અત્ત અસુખ્યાનની પરમ્પરા નથી, તેથી તાદૃશી અન્યપરમ્પરા પ્રમાણ્ય નથી, પ્રત્યુત મહાનની છુદ્ધિએ તો આ સર્વ અસત્ જ છે એમ આભામે છે. વેદાનુશીલથી જગદનું સત્ત્વ આક્રીક્રમ છે એમ કથતા હો તો તેમ પણ નથી; કારણ કે વેદરૂપા આપની ભારતી-વાણી-ઉદ્ધપરને-કર્મજડને-અમાવે છે, આપણુપ્રકાર તો દ્વિતીયકલ્પમાં નિકળિત છે, વેદ તો સર્વ અલભ્ય છે એમ કથે છે પરન્તુ અલભ્ય જગદગત માનીને લોક બ્રહે છે, કિયાસતો પદાર્થો આપના નથી એમ 'ઉદ્ધજડ' પદે કથ્યુ- (૨૩)

ન ચદિદ્મગ્ર આસ ન ભવિષ્યદત્તો નિધના—

વનુમિતમન્તરા ત્વયિ વિભાતિ મૃષૈકરસે ।

અત ઉપમીયતે દ્રવિણજાતિવિકલ્પપથૈ—

ર્વિતથમનોવિલાસમૃતમિત્યવ્યવન્યબુધાઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્વપુષ્પાદિસમન્વાહિ મિથ્યાભૂતં જગદ્ યતઃ ।

અધિષ્ઠાનાન્ન સદ્ગાનં તં કૃષ્ણં નિયતં મજેત્ ॥ ૨૪ ॥

આ જગત સૃષ્ટિથી પૂર્વે-અર્થે-ન હતું અને નિખનથી-પ્રલયથી-અનન્તર રહેશે નહિ
તો અન્તરા-અર્થમાં-એકરસ આપમાં અનુભિતિએ સિદ્ધ અનુભિત છે તેથી મુખા બાસે
પ્રતિ દ્રવિણી ને ગોતરાદિ જાતિ તેના ને અન્તર-બેદરૂપ વિકલ્પ તે જ ઉપમાનને।
માર્ગે જેમ ગોસદસ ગ્રવય તેમ બલસદસ જગત્ પરન્તુ જગદ બલ નહિ, કારણ
વિત્ત્વ મનોવિદ્યાસ-અસ-મનોરૂપ વિદ્યાસ-જગદને જેઓ જાત-સ્વ-બલ-એ એમ
તેઓ તે અનુધ છે. ૨૪.

અપુખ્તાદિસમયથી જગદ મિથ્યાશ્ચુત છે, ને અધિધાનથી તેમાં સદ્માન થાય છે તે
જુલુને નિપત બલવા. ૨૪.

જગદ્ સત્ત્વ જ છે, તેથી વિશેષતઃ સેવમાન પુરુષો જગદને સત્ત્વે સેવરી નહિ,
પરન્તુ જેઓ રક્ષાવથી જગદને સેવે છે, તેમના નિષેધ કેમ સિદ્ધ થાય ? સત્ત્વવત્ અસત્ત્વનો પશુ
જગદમાં અભાવ જ છે, તેથી જેમ જગદનું સત્ત્વ સાધનું શક્ય નથી તેમ તે જ
હેતુએ અસત્ત્વ પશુ સાધનું શક્ય નથી, તેથી જગદ સદસદિલક્ષણ જ હો, અને તેથી તે જગદની
સેવામાં યુક્ષ પશુ નથી તેમ હોય પશુ નથી, તેથી જગદનો પરિત્યાગ કેમ થઈ શકે એમ આ-
શંકાને પરિહાર છે કે આ જગદ અર્થે ન હતું, જો અસત્ત્વ સાધક અત્ર ન હોય ત્યારે તો પૂર્વપક્ષી
જેમ કયે છે તેમ કહી પશુ શકાય, પરન્તુ અસત્ત્વસાધક હેતુ તો છે, આ જગદ અસત્ છે, કારણ
કે તે કદાચિત્ છે, ને તેમ નહિ તે તેમ નહિ, જેમ કે બલ, એમ કેવલગતિરેકા હેતુ જગદનું
અસત્ત્વ નિરૂપણ કરે છે. 'ન ચત્' પદે કદાચિત્ત્વ જ નિરૂપાય છે, કારણ કે આ જગદ સદિચ્છી
અર્થે-પૂર્વે-ન હતું, અને નિખનથી-પ્રલયથી-અનન્તર પશુ જગદ રહેશે નહિ તેથી મંથે કદાચિદ્
જ જગત્ થયું છે, તેથી જણાય છે કે જગદ અસત્ છે, કારણ કે જે સદ્ હોય છે તે તો કાલ-
ત્રયે પશુ હોય જ છે, સત્ કદાચિદ્ અસદ્ થતું નથી, અન્યથા ધટ પશુ કદાચિત્ પટ થઈ જાય,
તેથી કદાચિત્ આન્તરાલિકાવથી જગદ અસત્ છે એમ સિદ્ધ થયું. આ હેતુએ તો સત્ત્વાભાવ
જ સિદ્ધ થઈ શકે પરન્તુ અસત્ત્વ તો સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, બ્યતિરેકે પશુ તેનો સત્ત્વભાવમાત્ર ?
સંધાય જ પરન્તુ સત્ત્વથી વિપરીત ધર્માન્તર સંધાનો નથી એમ આશંકાને 'અનુભિતમ્' ઇત્યાદિ-
પરિહાર છે કે જેમ શુદ્ધિકારમાં રજત તેમ આ જગદ મુખા જ બાસે છે, આપમાં જગદ મુખા
બાસે છે, કારણ કે જે વિદ્યમાન સત્તે તરવે અતિરિક્તા બાસે તે મિથ્યા એમ સિદ્ધ છે, 'આ સર્વ બલ
છે' એ બુદ્ધિએ અને બલવિદ્યાએ યદાપિ નિર્જીત છે તથાપિ ને અન્યથા-
જગત્ત્વે-બાસે છે તે તો મુખા મિથ્યા જ હોવાને યોગ્ય છે. 'અનુભિતમન્તરા' ઇત્યાદિએ હેત્વન્તરને
પશુ કયે છે કે પ્રત્યક્ષમાં તો રજત દશ્યમાન નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિધર્મ તે શ્ાન્નિષ્પન્ન
છે, રજતે સદ્ તો સન્નિધર્મ પશુ નથી, કારણ કે સંયોગ તો સદ્નો જ હોય છે, 'દૃષ્ટસમ્યોગે
પુરુષરયેન્દ્રિયણાં ભુદિજનમ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષમ્' એમ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે. રજત તો શુદ્ધિવિષય ઇન્દ્રિયાર્થ-
સન્નિધર્માન્તર કેવલ ભુદિએ ઉત્પન્ન થય છે, અને અનુમાનવિષય ક્રમ્ય છે, તેથી તે ભુદિ જ
રજતમાં કારણ છે, અને જ્ઞાનકરણક્રમ અનુમાન છે, તેથી રજત અનુમાનવિષય-અનુભિત-થાય
છે. ક્રિયા પ્રતિમતા અને અર્થના મધ્યમાં ને બાસે તે મુખા-મિથ્યા-તેમ અત્ર પશુ પ્રમાત્ત્વેત-મના
અને બલમૈત-મના મધ્યમાં જગદ્ બાસે છે, અને તે પશુ યત્ત્વર્જન એ લક્ષ્ય ચૈતન્યની
સમ્યક્ પરીક્ષા નથી તત્ત્વર્જન ન બાસે છે, તેથી જગદ અત્ત્વ જ વિશેષે બાસે છે, આ
ઉભય ચૈતન્ય વિચારિત સત્તે-તત્ત્વમસિ' વાક્ય અવગત સત્તે-તો પશ્ચાત્ત્વર્જન બલ જ બાસે છે.
ક્રિયા એકરસ આપમાં જગદ નાના પ્રકારે બાસે છે, તેથી પશુ જગદ મુખા જ છે એમ જનનવું,

જેમ એક મનમાં દૈત્યપ્રતિતિ આતિએ થાય છે તેમ એકરસ બ્રહ્માં નાનારસ જગદ્ગતી પણ પ્ર આતિએ જ પ્રાય છે.તથાપિ જગદ્ગતું અસત્ત્વ કેમ સિદ્ધ થશે કારણ કે અસદ્ગતી તો પ્રતિતિ એ પ્ર આસદ્ગતીને 'અત ઉપગીયતે' પદે પરિહરે છે કે અસત્સાદ્ગતીથી જગદ્ અસદ્ છે એમ છે. જેમ દ્રવિણગતિવિકલ્પમાર્ગે પદાર્થ ઉપમપાય છે જેમ 'ગોસદશ ગવય' વાક્ય કરીને અરસ્યમાં ગવયને કેમતો વાક્યાવગત સાદશ્યને સ્મરિને ગવયમાં તે સાદશ્યને દેખ 'આ તો ગવય છે કારણ કે ગોસદશ છે' એમ માને છે, તેમ અત્ર પણ દ્રવિણગતિવિકલ્પને ને નરિને તેના અત્ત-નરભેદરૂપ ને વિરૂપ તે જ ઉપમાનામાં માર્ગ છે, અન્યથા ગવયને સ્થાને 'આ છે' એમ જ પ્રતિતિ થાય, આ જ વિશેષથી અત્ર અનુમાનવિષયતા નથી, પરંતુ ઉપમાનાવિષયતા કારણ કે વહિ તો સર્વત્ર જ વ્યાપ્ત્યાદિમાં ભૂતિ જ છે અને સાદશ્યમાન તો ભિન્નભૂતિયને જાણાવે છે, તેમ જ અસત્ સતે દશ્યમાન થાય છે તે પણ વિચાર કરતાં સમ્ભવતાં નથી, એટલા ધર્મ-સામ્યથી જગત્ પણ અસદ્ જ એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ભાન તો શશઘૃક્ષુતું પણ થાય છે તેથી કોઈ પણ તેના અસત્ત્વને નિરાકરતું નથી, બાસે તો સત્ત્વ પણ અને અસત્ત્વ પણ, પરંતુ વિચાર-સહિષ્ણુશુદ્ધ્યુક્તપ્રત્યક્ષે જ બાસે તે સદ્, અને વિચારસહિષ્ણુદોષસહિતકરણે જ બાસે તે અસદ્ એમ સદ્ના અને અસદ્ના વિશેષ છે, મહાન વૈદિકે પશુ જગદ્માં સદ્ગુણ છે, અન્યથા જગદ્-ના અસત્ત્વે અસદ્વૈધી વિશ્રમ્યે તેમના સર્વ વ્યવહાર જ થાય નહિ, તેથી જગદ્ગતું સત્ત્વ વા સદ્સદિલક્ષણત્વ વક્તવ્ય છે એમ આસદ્ગતીને 'વિતથમનોવિલાસ' પદે પરિહરે છે કે આ સર્વ જગદ્ વિતથ-મિથ્યાભૂત-જ છે, કારણ કે મનોવિલાસ છે, જગત્માં મને કરીને જ નેને જ પ્રકારે માને તેના પ્રતિ તે તે પ્રકારે-છાટ દ્વિષ્ટ શુદ્ધ અશુદ્ધ આત્મીય પરકીય-પ્રતિભાસે છે, કારણ કે નિષર્ગત કોઈ પણ પદાર્થ જગદ્માં એવો નથી જ સર્વ પ્રતિ પ્રિય થાય, તેથી આ જગદ્ મનોવિલાસકૃત જ છે, મનોરથવદ્ મિથ્યાભૂત જ છે, એતાદૃશ જગદ્ને જગ્ગો સત્ત્વ માને છે તેથી અણુધ-વિચાર-રહિત-છે, પરિહત નથી. (૨૫)

સ યદજયા ત્વજામનુશયીત ગુણાંશ્ચ જુષન્

મજતિ સરૂપતાં તદનુ મૃત્યુમપેતભગઃ ।

ત્વમુત જહાસિ તામહિરિવ ત્વચમાતભગો

મહસિ મહીયસેષ્ટગુણિતેપરિમેયભગઃ ॥ ૨૫ ॥

કાલાવિતૃળપર્યન્તા ન સેવ્યા મુક્તિમિચ્છતા ।

દોષત્યાજનશક્તો હિ સેવ્યો દાતા ગુણસ્ય ચ ॥ ૨૫ ॥

તે ભગવદ્ગુણ જ છવ અભ્યએ-ભગવ-માયાએ-કરીને અભને-અવિધાને વા પ્રકૃતિને-અનુકરે અને તદનુ-તેને અનુસરીને-છવભાવને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે અભના ગુણને સેવતો તે છવ સ્વચ્છેદ-મને પરિભવીને સરૂપતાને બને છે-જડભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, તદનુ-જડતાને પ્રાપ્તિને-તે અપેતભગ-નિરસતસમતૈશ્વર્ય-છવ મૃત્યુને પણ પ્રાપ્તે છે, પરંતુ સર્વ જેમ તત્ત્વને ત્વજે તેમ આપ તે ભાગોહિક અભને તત્ત્વે છે અને ભગને સ્વીકારીને અષ્ટગુણિત અશ્વિઘૃષ્ઠિયે સહિત પૂર્ણ તેજ-રૂપ મહામાં વિરાજે છે, કારણ કે આપના ભગ અપરિમેય-અસદ્ગુણાત-છે. ૨૫.

મુક્તિને ઈચ્છતાએ કાસદિતુષ્ણવર્ષન્ત કોઈ પણ સેવ્ય નથી, દોષત્યાજનશક્ત અને ગુણના દાતા પૂર્ણ સેવ્ય છે. ૨૫

એમ શ્લોકકે બળનાથ અર્થ સત્યત્વને નિરાકરીને તત્ત્વતઃ સત્યત્વ હોવાથી તે જ કૃષ્ણાખ્ય
 છે તેથી સદશ વિચારીને હવે શ્લોકકે ચિદંશને વિચારે છે. ચિત્ત સેવ્ય છે એ
 ભગવાન જ સેવ્ય છે, પરંતુ જીવ સેવ્ય નથી, કારણ કે સ્વરૂપરિચય જ
 છે અને જીવ તો સ્વરૂપથી પ્રત્યુત થયા છે, કારણ કે તે જ
 પણ જીવ જ્યારે અજ્ઞાને ભગવન્માયાએ—કરીને અજ્ઞાને—અવિદ્યાને વા
 અનુસરીને રચન કરે છે, તેને અજ્ઞાને અનુસરીને જીવજાવને પ્રાપ્ત કરે
 છે. જ્યારે તે અજ્ઞાને યુક્તિમાં સેવતા જીવ સ્વાનંદને પરિત્યજતાં ‘હું’ જડાત્મી અજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ
 જાય છે. જ્યારે જડાત્મી થઈ જાય છે ત્યારે સ્વયં જીવ પણ સ્વચેતનને પરિત્યજીને સત્ત્વતાને ભરે છે—
 જડભાવને પ્રાપ્ત કરે છે—એમ અવિદ્યાસમ્બન્ધથી ગ્વા આનંદાંશને અને ચિદંશને પણ અપગમે છે
 જ્યારે કંઈ જડતાને આપન થઈ જાય છે, અને જડતા કપાસ્યતા તો પૂર્વે જ નિર્મળી છે. જડતાવમાં
 થી દોષ કાણુ કે મહદ્ રતાદિના પણ જડભાવ છે એમ આશકૃતિને ‘તદનુ સત્યત્વ’ ઇત્યાદિએ પરિ-
 હરે છે કે કાલ જડયુક્તિને દોષભાવે છે અને અજ્ઞાપ્રાય તે યુક્તિને ભક્તે છે તેમ આ જીવને પણ કાલ
 ભક્તે છે, અને તદનુ-જડતાથી અનંતર-મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે, જીવનુ અનિષ્ઠ એતાવદ્ જ છે એમ
 પણ નથી, જેમ શાળા પાઠશાળા સુધે જીવે છે અને આને મૃત્યુને પ્રાપ્ત છે તેનાથી પણ આ
 જીવનુ દુઃખ અધિક છે, કારણ કે જીવ ‘અપેતભગ’ છે, તેના મૈશ્વર્યાદિ ભાગ્ય અપગત થઈ ગયા છે,
 એનો લોકપ્રાય અને મૃત્યુભરત પણ જો થઈ ગયો હોય તાદશ જીવ સેવ્ય કેમ હોય? ભગવાનને
 પણ ‘મમ માયા દુરતયા વાન્ધવી માયાસમ્બન્ધ તો છે તેથી ભગવાન પણ તેવા જ હશે એમ
 શ્લોકકૃતિને ‘તત્સત’ ઇત્યાદિએ નિરાકરે છે કે આપ તો તે મોહિકા અજ્ઞાને ‘જહાત્યેનાં શુક્રાભોગામનોભ્યા’
 શ્રુતિપ્રામાણ્યે ત્યજો છો, આ જ ભગવાનનું જીવથી વૈષ્ણવ્ય છે. એતન્મૂલક અન્ય પણ વૈષ્ણવ્યને
 ‘આત્મભગ’ પદે કહે છે કે નાશક કારણના અભારથી આપમાં મૈશ્વર્યાદિ ભગ સ્વીકૃત જ હોય છે. અજ્ઞાને
 કિર્તિરિતે જીવ અજ્ઞાને સહ સ્થિતિ કરે છે. ભગવાન જો તે અજ્ઞાને ત્યજે ત્યારે તો તેનું જીવથી
 વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ અપગમે તેથી ભગવાન તે અજ્ઞાને કેમ ત્યજે એમ આશકૃતિને ‘અહરિત્ર’ ઇત્યાદિ-
 એ પરિહરે છે કે કાલે કરીને સર્વ સ્વને જીવ્ય માને છે તતઃ તેઓમા મુખ્ય કસણ્કાર કારણે ‘ભૂમિભૂતન’
 ઇત્યાદિકે કોઈક મનનુ રચન કરીને તે દંડ મન્ને સર્વે સર્પને જરાથી વિરોધ્યા ત્યારે સર્વે સર્પોએ જીવ્ય
 તનુને અપહની, તેમ સર્વેશ્વરે અપહડ જ સ્થિત પૂર્વાવસ્થા ભગવાન પણ સદજ સમ્મદા પણ ત્યજ્યા તો
 અજ્ઞાને ત્યજે છે. સર્પોમાં ત્વક્પરિત્યાગે પણ કોઈ પણ વિશેષ થતો નથી, તેથી ભગવાનનું પણ
 માયામહાણ પરિયાગાવસ્થામા કોઈ પણ વિશેષ થતો નથી, તેથી ભગવાને માયાપરિત્યાગ પામ્યું છે
 એમ આશકૃતિને ‘મદસિ મદીયસે’ ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે આપ ભગવાન તો પૂર્ણ તેજોસ્વ આત્મીય-
 સહિત મહામાં વિજાને છો, તે અજ્ઞા વિજમાન હો વા અવિજમાન હો, તે અજ્ઞાને આપમાં કોઈ પણ
 ઉપચયાપચય થતો નથી, આપ સર્વદા જ આત્મીયવૃત્ત પરમ પ્રકાશમાન સ્વરૂપાનંદમાં વિરાજો છો
 જ. એ સત્ય છે, તથાપિ લોકદૃષ્ટિએ અજ્ઞાસમ્બન્ધે દોષપ્રતિજ્ઞાન થાય, તેથી આપ અજ્ઞાને ત્યજો
 છો એમ કંઈક, જગતુને તો અજ્ઞાદિ સર્વ શક્તિઓ આપ ભગવાનમાં સ્થિત જ છે તેથી તેમણે કરીને
 આપની કાંઈ પણ શક્તિ નથી, કારણ કે પૃથગ્મન જ તે તો શક્તિએ અનિષ્ટનું ભવ્ય છે, આપ તો
 ‘અપરિમેયભગ’ છો, માન્યોએ મેય ભગ તો ક્રિયાએ નિવર્તાવ, પરંતુ આપના તો ભગ અપરિમેય છે,
 તેથી તે અપરિમેય ભગ ક્રિયાશક્તિએ પણ શું નીંદ થઈ શકે? સર્વસામૃદ્ધ્યમાહાત્મ્ય સર્વદોષવિવર્જિત
 ભગવાન જ સેવ્ય છે, પરંતુ જીવ કલ્પન સેવ્ય નથી. (૨૫.)

યદિ ન સમુદ્ધરન્તિ યતયો હદિ કામજટા
દુરધિગમોસતાં હદિ મતોસ્મૃતકણ્ઠમણિઃ ।

અસુતૃપયોગિનામુભયતોપ્યસુખં ભગવન્

નનપમતાન્તકાદનધિરૂઢપદાદ્ ભવતઃ ॥ ૨૬ ॥

જીવેષુ ભગવાનાત્મા સજ્જન્નસ્તેન તત્ત્વ ન ।

મજનં સર્વથા કાર્યં તતોન્યત્રૈવ પૂજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

યતિઓ પશુ હૃદિસ્થિત કામવાસનાને જે સમુદ્ધરે-દર કરે-નહિ તો હૃદિગત પશુ ભગવાન તેમને પશુ દુરધિગમ છે, દુઃખે પશુ તેમણે પ્રાપ્તી સક્રાતા નથી, અસદ્ગતે તો ભગવાન સુતરા દુરધિગમ છે. કારણ કે ભગવાન અસ્મૃત એવા કણ્ઠમણિના સમાન છે, જેમ કણ્ઠમાં સ્થિત પશુ કણ્ઠમણિ કણ્ઠને સુખ દેતો નથી પ્રત્યુત વિરચ્ચનિએ દુઃખ જ દે છે, તેમ હે ભગવન્! પ્રાણપ્રાપ્તિ જે ઉપાયવાન છે તેવા અસુતૃપ યોગીને તો ઉભયતઃ અસુખ થાય છે, અનન્તક-યમ-અપચયો નથી, તેથી એવાદશ-પમે સહિન-કાલ પશુ તેમને દુઃખ દે છે અને જીવનદશામાં પશુ તેમને આપથી દુઃખ થાય છે, કારણ કે તેમણે ભગવાનને અધિકૃત નથી, તેથી ચિન્તાકુલ થઈને કિલ્લ થાય છે ૨૬.

જીવમાં ભગવાન આત્મા સમજીને છે, તેથી સર્વથા તત્ત્વ ભજન કાર્ય નથી, તેથી અન્યત્ર જ પૂજવું. ૨૬.

ભગવત્સેવાપેક્ષાએ જીવભજન જ મુખ્ય છે કારણ કે જીવમાં ભગવાન પશુ છે અને જીવ પશુ છે, તેથી સાંસ ભગવાન તત્ત્વ જીવમાં સ્થિત છે તેને પરિવર્જીને કેવલ નિરસ ભગવાન કેમ સેવ્ય એમ આશંકાને 'યદિ ન સમુદ્ધરન્તિ' છત્તાદિએ પરિહરે છે કે જત અસ પ્રકટ છે અને ભગવાન, પશુ પ્રકટ છે તત્ત્વ તેમ જ છે, અને તેથી જ પૂર્વે અનન્યાદિ વા ગુરોદિ પુરોષમાં જ ભગવદ્દારાધન કથ્યું, પરન્તુ જત સ્વરૂપ જડતાને આપજ છે અને ભગવાન સર્વમાં પ્રકટ નથી તત્ત્વ જીવમાં કયે પ્રકારે ભગવદ્દારાધન થાય ? કાષ્ઠમાં વહિ છે તેથી શીતનિરત્તરથા વા મોહાર્થ કાષ્ઠ સેવાતું નથી, તેમ પ્રપ્રકટભગવત્સ્વરૂપ જીવ સર્વથા સેવ્ય નથી. હૃદયમાં વિદ્યામાન સ્વપ્રકાશ ભગવાન કેમ પ્રકાશના નથી ? જે હૃદયમાં સ્થિત કામજટાને યતિઓ પશુ સમુદ્ધરે નહિ તો તે યતિઓએ પશુ ભગવાન દુરધિગમ છે, જેમ નિષ્પાતના કૅપર વૃક્ષ આરોમિત હોય તો તેના ઉન્મુલ્લન વિના જેમ ખાત ઉદ્ધારી સક્રાતાં નથી તેમ અન્તઃસ્થિત ભગવાન પશુ માયાજનનિકાએ આચ્છન્ન છે અને તદુપરિ અનિદ્યાએ આચ્છન્નિત છે તેથી યાસનાકામ-કેસાદિદેશ સર્વથા સુમાહિતજ્ઞ ભગવાનનાં દર્શન કેમ થાય ? તત્ત્વ પશુ અસદ્ દેહાભિમાનીને તો ભગવદ્દર્શન કેમ જ થાય ? તથાપિ વસ્તુસામર્થ્યથી તત્ત્વ ભગવાન છે તેથી ફલ થશે એમ આશંકીને "અસ્મૃતકણ્ઠમણિઃ" પદે પરિહરે છે કે અસ્મૃત એવો જે કણ્ઠમણિ તદુપ ભગવાન છે, જેમ કણ્ઠમણિ કણ્ઠમાં સ્થિત હોય છે તથાપિ કણ્ઠને સુખી કરતો નથી, પ્રત્યુત વિરચ્ચનિએ સ્વરૂપમાત્ર સ્મૃત સતે દુઃખનું જ પ્રદાન કરે છે, તેમ ભગવાન પશુ તે જીવને જ સુખી કરતા નથી તો તે જીવના પુજકને સેવામાંથી સુખી કરે પ્રત્યુત ભગવાન યતિઓના પરમદુઃખદ પશુ થાય છે, જેમ વિરચ્ચતમણિ તદુ-ન્વેષણપર પુરુષને દુઃખદ થાય છે તેમ આત્માન્વેષણર્થ સર્વસ્વપરિત્યાગ કરીને ગત યતિને ભગવાન પરમદુઃખદ થાય છે, આ તો આમરણાન્ત પરિત્યાગધર્મપરિપાલકનો પ્રસાદ કર્યો, પરન્તુ જેઓ મહિઃ આત્માપદમના આભાવથી અતિદુઃખસાધને કિલ્લ સતા ચચાકમઃચિન્ત પ્રજુપેક્ષ્ય કરે છે તેઓ તો

અસુત્રુપ અને ચોમી છે વા અસુત્રીપશુર્મ્મ જ. તેઓ ચોમી છે, તેઓ તો કૃત્ત ભર્ગપરિભાગાદિ-
 ન ક્રે વનને સમ્પાદે છે, તેમને ઉભયતઃ અસુખ સાય છે, અનપમતાનકથી અને
 ઉભયતઃ તેમને અસુખ સાય છે એમ નિર્દિશ છે, સર્વમરિત્તમયથી યમે સંહિત કાલ
 દુઃખતું પ્રદાન કરે છે, નરકતું અને સ્વત્વતું પ્રદાન કરે છે, અને ભગવાનતું સ્મરણ નથી
 માન પશુ તેમને દુઃખતું પ્રદાન કરે છે, તેથી જીવનદશામાં પશુ તેમને દુઃખ જ રહે છે.
 અપ્રાપ્ત તો રહે પરંતુ ભગવાન તેમને દુઃખપ્રદાન કેમ કરે એમ જાણીને 'અનધિક્ક-
 ૧૬ પરિહરે છે કે તેમણે ભગવત્પદ આરુઢ કર્યું નથી, તેથી વિનાશકુલ તેઓ કિલ્લે સાય છે. (૨૬);

ત્વદ્વગમી ન વેત્તિ ભવદુત્થશુભાશુભયો-

ગુણવિગુણાન્વયાન્સત્તર્હિ દેહભૂતાં ચ ગિરઃ ।

અનુયુગમન્વહં સયુગગીતપરમ્પરયા

શ્રવણભૂતો યતસ્ત્વમપવર્ગગતિર્મનુજૈઃ ॥ ૨૭ ॥

સુલસેવાપરો યસ્તુ સ આનન્દં હરિં ભજેત્ ।

અન્યથા સુલસમ્પ્રેપ્તુઃ સર્વથા દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૭ ॥

ત્વદ્વગમી-ત્વત્સ્વરૂપાભિન્ન-ભવદુત્થ શુભાશુભયો-ભવદર્થ ઉત્થિત શુભાશુભ કર્મમાં-શુચીના-
 સુખના-અને વિગુણના-દુઃખના-અન્યથા-સમ-અને-એ જાને નહિ તો દેહભૂદે દેહાભિમાનીના
 જાપદાને તે જાનતો નથી, નિધિનિધેયચિન્તાપકીર્ત્યાદિપ્રતિપાદક વાક્યોને પશુ તે જાનતો નથી,
 કારણ કે અવજ્ઞાવિકારી યુગ્મ મનુષ્યોએ તે પ્રસિદ્ધ ભક્તાહિતકારી અપવર્ગમતિ આપ અનુયુગ-
 પ્રતિયુગ-અન્વહં-પ્રતિદિવસ-શુચીતપરમ્પરાએ અવજ્ઞભૂત જો, તેમણે આપનું ધારણ અવજ્ઞે કર્યું છે. ૨૭.
 સુખસેવાપર તો જે હોય તેણે આનન્દ હરિને ભજવા, અન્યથા સુખસમ્પ્રેપ્તુઃ સર્વથા દુઃખને
 પ્રાપ્ત કરે. ૨૭

એ પ્રકારે ચિદ્રશ પૂજ્ય નથી એમ નિરૂપીને બૌદ્ધિકાન્દ પશુ સેવ્ય નથી વિનુ ભગવદાનન્દ જ
 સેવ્ય છે એમ 'ત્વદ્વગમી' ક્ષત્રાદિ શ્લોકરે સ્તુતિ ગાન કરે છે. સ્વમાત્તઃ જ સ્વત્વાદિમાં સર્વ જ
 આનન્દ નિષિદ્ધ છે, જેમ અત્ર સાધારણ સ્ત્રીઓ સેવ્ય નથી તેમ અપ્સરાઓ પશુ પરત સેવ્ય નથી, એમ
 કાલાદિના નિયમ વિના જીવનમાન ભોગમાં અત્ર સર્વ શ્રુતિસ્મૃતિનિર્દેશ છે તેમ સ્વમૈભક્તમાં પશુ
 છે એમ જાનતું જેમ અત્ર અપદ્ધિતું છે તેમ તત્ર પશુ છે, તેથી તે બોલકે જ જુજાણભવ
 નિષિદ્ધ છે, તેથી નિષિકામરણમાં સર્વથા દુઃખ જ છે, કારણ કે સર્વ જ સુખ દુઃખે બાબુનિક છે,
 તેથી તાદૃશ દુઃખાનુવિદ્ધ સુખ કેમ સેવ્ય હોય? ભગવદાનન્દ તો સર્વેએ સેવ્ય છે, તત્ર પૂર્વેકા દેશ
 સંભવતા નથી, કારણ કે અત્ર ભગવત્સ્વરૂપાત્મામાં જ ક્ષોભાદિઓ પશુ દુઃખનિદ્રાક્ષીનાદિ ધર્મ
 નથી એમ સ્તુતિ આ શ્લોકે કયે છે. આપના સ્વરૂપાભિન્ન 'ત્વદ્વગમી' આપમાંથી ઉત્થશુભાશુભયો-આપના
 નિમિત્તે પ્રાપ્ત સુખદુઃખમાં-શુચીવિગુણાન્વયને જાને નહિ, જેમ પરમસ્ત્રિય જાર શ્રુતે તત્ત્વ
 કિંદ્રાશ પશુ કામિની ક્ષેશને જાનતી નથી વા જેમ રાજસેવક કર્મપોદ્ધિ રાજોદ્ભવનાં સ્વર્ગ
 લિપ્ત સતે પશુ સુખ માનતો નથી, તેમ જો ભગવાનના મહાવેભવને સેવકને સહ અનુભવતો પશુ
 તત્કુળને જાને નહિ જાને સેવાય મહન પશુ દુઃખને પશુ પ્રાપ્ત કરતાં તે દુઃખને પશુ જો

અને નહિ-તો વિધિનિષેધચિન્તાપકીર્ત્યાદિપ્રતિષદ્ધિ વા
દેહબૃદ્ધમાં થતે છે, તેથી આ શેઠમાં ભગવતસમ્બન્ધ ૨
તે સાધારણ પશુ સુખદુઃખાનુભવ થતાં પ્રાણીઓને ૨-
નિષેધવાક્યો પશુ તેને જ છે, તેથી ૨૫૪ જ ભગવતસમ્બન્ધ
આપનો સ્વરૂપાભિદ-સુખદુઃખમાં ભગદેવને કેમ પ્રાપ્તો

આશ્ચર્યને 'અનુયુગ' 'અન્યથ' પદે પરિહરે છે કે અનુયુગી કે અન્યથા-મ-
આપા અપવર્ગગતિ છે. અવ આ અર્થ છે. ભગવતુચ્ચાનુભવશુ નિત્ય છે, કારણ

કાલક્રિયનિયમનો અભાવ છે, જે કાલોપાધિએ પ્રવર્તે તે સર્વ કામ્ય કર્મ એમ પૂર્વે.
તેથી ભગવાનના યુક્તતાત્પરમ્પરાયુક્તમાં જે ગીત વ્યાસાદિકે કર્યા તે ગીતની ૧-
આપના અવશ્યકારા ભગવાન અવશ્યમાં ભરાયા પોપાય-છે, તેથી તે અન્ય નિષેધાદિકે અવતો ન
કારણ કે તેનાં અવશ્ય-કર્ણ-ભગવાને જ પૂરત છે, અવશ્યકેય નિયકર્મ અને ભગવાને કરીને તેના સ
પ્રાપ્તો ક્ષય થઈ ગયો છે, તેથી તે દુઃખજનક અપકીર્ત્યાદિકે પ્રાપ્તો નથી, ભગવાન શોદ્ધ છે
પી મોક્ષ સિદ્ધ જ છે, તેથી સર્વદા તેનો આ જ ધર્મ છે, તેથી કાલધર્મ તેને વ્યાપતા નથી,
ભગવાન પશુ તે-ભક્તહિતકર્તા પ્રસિદ્ધ-છે, તેથી સર્વ જ મનુજ અવશ્યાદિએ તે ભક્તહિત-
તા ભગવાનનું ધારણ કર્યું છે તેથી ભગવત્સેવકો નો ભગવદ્દેવને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે, તેથી કોઈ
પશુ તેમની નિન્દા કરશે નહિ, તેથી ભગવત્સેવક જ નિર્દોષસુખભોક્તા છે, અન્ય કોઈ પશુ નિર્દોષ-
સુખભોક્તા નથી એમ નિરૂપ્ય. (૨૭)

બુપતય એવ તે ન યયુરન્તમનન્તતયા

ત્વમપિ યદન્તરાણ્ડનિચયા નનુ સાવરણા :

ત્વ ઇવ રજાંસિ વાન્તિ વયસા યચ્છુતય-

સ્ત્વયિ હિ ફલન્ચ્યતન્નિરસેન ભવન્નિધના : ॥ ૨૮ ॥

કૃષ્ણાનન્દઃ પરાનન્દો નાન્યાનન્દસ્તથાવિધઃ ।

વેદા અપિ ન તચ્છુક્તાઃ પ્રતિપાદયિતું સ્વતઃ ॥ ૨૯ ॥

બુપતિ-સ્વર્ગપતિ સુરેન્દ્રાદિ-પશુ આપના સ્વરૂપાનન્દની અનન્તતાએ અન્તને પ્રાપ્ત ન થયા ।
તેઓ જ અન્તને પ્રાપ્ત ન થયા એમ કાંઈ નથી, પરન્તુ આપ પશુ આપના સ્વરૂપાનન્દના અન્તને
પ્રાપ્ત થયા નથી, કારણ કે આપ ભગવાનના અન્તર-સંધ્યમાં અણનિયમ-અણસમૃદ્ધ-છે, તે પશુ
સાવરણ-પ્રકૃતિવર્ધન ઉત્તરોત્તર દશયુક્તિવરણ-છે એમ નિશ્ચય છે, ખમાં જેમ રજ વાવ તેમ કાંઈ
સદ્ધ તે તે સાવરણ અણવિચય આપમાં વાય છે, પરિશ્રમે જે કારણ કે કૃતિઓ પશુ તત્ત્વ જ વાય
છે, તે કૃતિઓ પશુ અત્તનિરસને-નિષેધધ્રુમે-સવન્નિધન છે, આપમાં જ તાદશી કૃતિનું વિશ્રમ-
રક્ષાન છે, તેથી નિશ્ચયે તે કૃતિઓ આપમાં જ ફૂલે છે, આપને જ પ્રતિપાદે છે. ૨૮.
કૃષ્ણાનન્દ પરાનન્દ છે. અન્યાનન્દ તથાવિધ નથી, તે પરામાનન્દ કૃષ્ણાનન્દને. પ્રતિપાદવાને
વેદ સ્વતઃ પશુ શક્ત નથી. ૨૯.

કિન્ચ તે જ સુખસેવ્ય છે જે નશ્વર ન હોય, સુતરાં જે દેશકાલે પરિચિન્ન હોય તે તો
સેવ્ય જ નથી, એમ કથવાને ભગવદ્દાનનો દેશકાલાપરિચ્છેદ આ કૃતિનિરૂપે છે. જે બુપતિ-સ્વર્ગપતિ
દેવેન્દ્રાદિ-સુખના તારતમ્યને બને છે તેઓ પશુ ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દના અન્તને પ્રાપ્ત થયા

કે આમે આમનું પરિણામ પણ જાત છે

સ્વરૂપાનન્દ છે એમ જનાય છે. જે અર્થ

પણ વિદ્યમાન અન્ત તો સ્વસ્થાભિમાં દુઃખ

પદે કયે છે કે અન્ત વિદ્યમાન હોય અને જો ન જાય

પરંતુ આપનો અન્ત જ નથી કિંચ આમ પણ સ્વ

છો તથાપિ આપ સ્વરૂપાનન્દને જોતાં નથી; સર્વ જો

જુ ન માવડુ, તરણે કે વિદ્યમાનનું આજ્ઞાન સાર્વજનિક પ્રતિબંધ છે પણ

જ્ઞાન કાઠ પ્રતિબંધ નથી. એટલે આપ પરિચ્છેદ કરીને 'યદન્તર' ઇત્યાદિએ દેશાપ

કે ભગવાનના અન્તરા મધ્યમાં અણનિયમ-અણસમજ-છે, જા અન્તરા અણનિયમ

યુ સાવરણ છે, પ્રકૃતિપર્યવન હિતરોતર દશગુણવરણયુક્ત છે, આથી એક અલ્પાધિપતિ

માનન્દ મણિ છે એમ જનારીને ભગવદાનન્દની અનન્તતા સમર્થા. તથાપિ અલ્પાધિપતિ સત્ત્વ

મ તો ભગવદાનન્દનું આનન્દ્ય હિપસ નથી એમ આશંકાને 'પય દય રત્નસિ' ઇત્યાદિએ પરિહાર

છે જેમ જ્ઞાનકંદરશાભિમા ક્રોશિશ ગેણુ કૃત્ત્વ થાય છે એમ ભગવાનના રોમકપમાં અલ્પાધિ કૃત્ત્વ

થાય છે એમ ક્રોશક કયે છે, પરંતુ તો એક રોમકપસ્થાન પણ આકાશવદ અનિવિશાસ છે, તત્ત્વ જે

ક્રોશિકા: ભૂરેણુ થાય છે તેમ અલ્પાધિ પરિચ્છેદ છે. ત્યારે કાલ મહાન હશે એમ આશંકાને 'વ

સહ' પદે પરિહાર છે કે કાલ પણ તત્ત્વ ક્રોશિકા: પરિચ્છેદ છે, અથવા વાયુસ્થાતીય જ કાલ

તથાપિ પ્રમાણે સ્વરૂપાનન્દને પરિચ્છેદ થતો હશે કારણ કે અનન્તાદિશબ્દે વાગ્ય છે

એમ આશંકાને 'યદન્તર' ઇત્યાદિએ પરિહાર છે કે શ્રુતિએ પણ જેમાંથી વચ્છે, ક્ષણાણ્ણાનન્દવદ

વેદનું પણ આનન્દ્ય છે તેથી એક જ અલ્પાધિમાનની વાર્તા એક વેદ જાણે છે અને તેથી વેદે

પણ આપનો સ્વરૂપાનન્દ પરિચ્છેદનો નથી એમ સને સર્વ પ્રમાણે પણ ભગવાન અપરમ્ય સને

તાદશ આનન્દમાં પ્રમાણ શું એમ આશંકાને 'ત્વયિ હિ ક્ષત્તિ' ઇત્યાદિએ પરિહાર છે કે શ્રુતિ જ

સ્વરૂપાનન્દમાં પ્રમાણ છે, પરંતુ તે પણ પર્યવસાનકૃતિએ, વાચ્યકૃતિએ નહિ જેમ અનન્ત કૃત્ત્વ હશે

છે તેમાંથી કૃત્ત્વસ્થિત પણ ક્ષત્ત્વ ભૂમિમા જ પડે છે, તેમ સર્વ વેદ સ્વસ્વરૂપાનન્દને ભગવત્ત્વનું ગુણકથ

મહાત્મ્ય વહે છે, તે જ્ઞાન મહાત્મ્ય ક્ષત્ત્વ કથાય છે, તે કલનુ કવ પણ પર્યવસાનકૃતિએ હોવાથી ભગવાન

મા જ પર્યવસિત થઈ જાય છે. જેમ અનન્ત વૃક્ષોના અનન્ત પણ ક્ષત્ત્વ ભૂમિમાં જ પડે છે

તથાપિ ભૂમિના સહસ્રાશને પણ પૂરી શકતા નથી તેમ અર્થાદ મેરસર્પ પન્થાયે જ વેદો ભગવાનના

હાત્યને જનારે છે એમ વિવિધપ્રમાણે ભગવત્ત્વ પર્માધિકૃત્ત્વ કરીને હવે નિષેધમુખે પણ ભગવાન

મોષકત્ત્વ 'અતન્નિરસનેન' ઇત્યાદિએ કયે છે-જે કાંઈ વેદે પ્રતિપાદ્ય નથી તે નવને પણ અનુવદીને

કયે છે-કે આ સર્વથી પણ આપ પર છો એમ કરીને ભગવાનની તદ્દતિરિક્તતા: જનારી-એકી-

'ન તદ્દમોતિ ક્ષત્ત્વ' 'યતો વાગો નિવર્તન્તે' ઇત્યાદિ શ્રુતિસહજ પ્રતિપાદ્યપદાર્થનિષેધ નિષેધ

સાવધિને પર્યવસાનના અગ્રવચી અને અવધિજ્ઞ પદાર્થનાં પરિજ્ઞાનના અગ્રવચી વચ્ચક્રાન્ત

જ કુલિત થઈ જતા અપમાણભાવને જાને પ્રાપ્ત થતા હોય એમ વેદ ભગવાનનાં જ તત્ત્વ: પણ

કૃત્તિએ નિધનને પ્રાપ્ત કરે છે, ભગવાનમાં જ પર્યવસિત થાય છે, તેથી એતાદશ પરમન

કૃત્ત્વ જ સેવ્ય છે, અન્થ કાંઈ પણ સેવ્ય નથી, એમ સર્વ વેદોના પર્યવસિત અર્થ છે એમ સચિત્

થયું, અને વેદ તે જ અર્થને એણે છે એમ જ્ઞાન થવાને ભગવાને જીવની શુદ્ધિ કરાદી છે, તેથી

સદ્દેશિકાએ સર્વ જ વેદ આ પ્રકારે ભગવાનને પ્રતિપાદે છે એમ જીવ જાને એ હેતુથી 'આનન્દ'શબ્

પણ અલ્પમાં કૃત્ત્વકૃતિનું પણ આદાર જ પ્રતિપાદન છે એમ આ અતિગીનાએ નિરૂપ્ત

સર્વત્ર મુલભૂતા શ્રુતિ સ્વયં જોઈ લેવી, તેમ વિવાદવિપયા શ્રુતિ પણ જોઈ લેવી અતિવિર

શક્ટાએ તે લખી નથી. આ પ્રકારે શ્રુતિએ પ્રતિપાદિત ગ્રંથ અર્થનું અન્થ ઉપનિષદન થયું.

॥ ઇતિ શ્રી મમ્મલાલ શાસ્ત્રિ વિરચિત યદન્તરનિતો અનુવાદ સમાપ્ત ॥ ૬૦

